

Diskuse

Sukova „komedie“ z časů normalizace

Kieran Williams

SUK, Jiří: *Politika jako absurdní drama: Václav Havel v letech 1975–1989*. Praha, Paseka 2013, 447 stran, ISBN 978-80-7432-302-7.

Jiří Suk,¹ jenž si zcela oprávněně vysloužil vavříny za vůbec první solidní dějiny revoluce roku 1989 v češtině,² nyní publikoval vědecké pojednání o nejdůležitější postavě oněch událostí, Václavu Havlovi – první od Havlova úmrtí v roce 2011. V tomto případě se nejedná o vyčerpávající životopis, nebo dokonce o celkový přehled aktivit, které Václav Havel vyvíjel po dobu čtrnácti let, jež předcházela jeho zvolení prezidentem Československa; práce se omezuje pouze na Havla jako spisovatele politických textů a spoluzakladatele uskupení, jakými byly například Charta 77 nebo Výbor na obranu nespravedlivě stíhaných (VONS), a *ad hoc* iniciativ, jako byla například petice „Několik vět“, zveřejněná v létě roku 1989. Narozdíl

1 Tato recenze původně vyšla anglicky v německém časopise *Bohemia*, sv. 53, č. 2 (2013), s. 493–495. V českém překladu redakce doplnila poznámky odkazující na zmiňované publikace.

2 SUK, Jiří: *Labyrintem revoluce: Aktéři, zápletky a křížovatký jedné politické krize. Od listopadu 1989 do června 1990*. Praha, Prostor 2003 a 2009.

od konvenčního životopisce takový záběr autora osvobozuje od suchopárného výčtu kapitol, jako je rodina a rodinné zázemí, léta dospívání a utváření osobnosti, milenky a tak dále; zároveň ovšem ponechává stranou dobu následující po roce 1989, tedy Havlova léta na Hradě, která by si zasloužila samostatnou knihu. Současně však tento záběr Sukovi umožňuje, aby se soustředil na Havla v té podobě, v jaké byl nejznámější v mezinárodním měřítku – tedy jako disident-dramatik, často pobývajících ve vězení (v tom reálném i domácím), nebo přinejmenším ohrožený skutečným pronásledováním. Zbývá vůbec ještě něco, co by se dalo o Havlovi říci, aniž by to bylo všeobecně známo nebo aniž by se to již stalo součástí jeho mýtu?

Ačkoli v širších obrysech bude vyprávění každému, kdo četl Havlovy vlastní vzpomínky (jako jsou například rozhovory Václava Havla s Karlem Hvižďalou, které vyšly v knižní podobě)³ a předchozí životopisy,⁴ důvěrně známé, Suk dokázal originálním způsobem využít a zpracovat nové prameny. Mezi nimi zaujímá přední místo Havlova objemná korespondence, ať již ta zveřejněná (jako jsou jeho dopisy Vilému Prečanovi a Františku Janouchovi),⁵ nebo v současné době nově zpřístupněná v archivech, včetně Knihovny Václava Havla. Suk rovněž nabízí pohled komunistického režimu, a to prostřednictvím svazků vedených na Havla jakožto objekt vyšetřování a věznění, které se nestačily v posledních dnech roku 1989 skartovat (většina běžných záznamů jeho sledování tak nejspíš dopadla). Tyto prameny zanechávají celkový dojem, že Havel vynikal nesmírným organizačním umem a měl vlohy pro tvoření koalic, v neposlední řadě pak, že dokázal chytrě využít každé vhodné skulinky, kterou komunistický režim poskytl, jako byla například výměna valutových honorářů a darů ze zahraničí za tuzexové bony, které se staly pro disidenty záchranným lanem. Čtenář má také možnost utvořit si barvitou představu o Havlovi během jeho pobytu ve vězení, a to prostřednictvím shromážděných zpráv, které o něm podávali informátoři z jeho okolí a které pouze přispívají k umocnění úcty vůči tomu, jak Havel snášel tehdejší tvrdé zkoušky.

Jiří Suk si dopřává dost času na to, aby vylíčil etapy, které se zpravidla v honbě za dramatičtějšími životními periodami přeskakovaly, jako bylo například mezidobí od vystoupení Charty 77 do Havlova odsouzení k dlouholetému trestu odnětí svobody za jeho práci ve VONSu dva roky nato nebo stav jeho naprosté uštvanosti po dobu několika měsíců předcházejících událostem listopadu 1989. Jsou to právě tyto momenty, které toho pravděpodobně čtenářům, ať již domácím nebo zahraničním, zprostředkují nejvíce, pokud jde o nové detaily a nové pochopení Havlovy

3 HAVEL, Václav: *Eseje a jiné texty z let 1970–1989. Dálkový výslech*. (Spisy, sv. 4.) Ed. Jan Šulc. Praha, Torst 1999.

4 Viz např. KRISOVÁ, Eda: *Václav Havel: Životopis*. Brno, Atlantis 1991; SIMMONS, Michael: *Nesmělý prezident*. Praha, Volvox Globator 1993; KEANE, John: *Václav Havel: Politická tragédie v šesti dějstvích*. Praha, Volvox Globator 1999; BAUER, Jan: *Václav Havel: Necenzurovaný životopis*. Praha, Ottovo nakladatelství 2002; naposled KAISER, Daniel: *Disident: Václav Havel 1936–1989*. Praha – Litomyšl, Paseka 2009.

5 HAVEL, Václav – PREČAN, Vilém: *Korespondence (1983–1989)*. Ed. Vojtech Čelko a Vilém Prečan. Praha, Československé dokumentační středisko 2011; HAVEL, Václav – JANOUC, František: *Korespondence 1983–2001*. Praha, Akropolis 2007.

oddanosti jeho politickým aktivitám – bez ohledu na následky pro jeho umělecké ambice, které možná preferoval, stejně jako pro jeho pohodlí a zdraví. Pojednání o prezidentské kampani v prosinci 1989, přestože je právě díky Sukovu dřívějšímu důkladnému bádání a redigovanému souboru archivních pramenů⁶ dobře známá, působí příjemně neotřele díky svému zaměření na paradox, kdy bylo třeba obejít pokus komunistické strany o zavedení přímé volby prezidenta, zatímco revoluční hnutí Občanské fórum se snažilo zrežimovat Havlovo zvolení prostřednictvím zdiskreditovaného zákonodárského sboru ovládaného komunisty.

Suk, narozený v roce 1966, píše jako příslušník generace vyrůstající v době normalizace, která vystrídala čas pražského jara a v roce 1989 právě dospěla. Jeho vztah k Havlovi je proto kladný a uctívý, nikoli však zbožný. Jeho publikace je naprosto objektivní, méně spořádané stránky Havlova soukromého života se autor nepokouší ani ututlat, ani z nich dělat senzaci, jelikož jsou ve vztahu k tématu zcela irelevantní. Ve svém úvodu Suk předznamenává tón díla, když tyto roky definuje prostřednictvím pojetí komedie literárního vědce Northropa Fryeho, jehož hlavní myšlenkou je, že ke konci dramatu mladší muž odstraňuje stárnoucího uzurpátora, který mu v tom často brání pomocí absurdních a krutých zákonů, načež se společnost pokojně navrácí ke spravedlivému řádu. Hrdinovo triumfální *anagnosis* (poznání) není v žádném případě zaručené, dostavuje se často, až když je na konci svých sil, a díky nepravděpodobně šťastnému obratu událostí. V mnoha komediích se vyskytuje jakýsi „zelený svět“, přírodní dějiště příběhu ležící v ústraní, z něhož vystřeluje konečné vítězství nad pustinou nezákonné moci; Havlovo útočiště v chalupě na Hrádečku, zachycené na nádherných fotografiích Bohdana Holomíčka, které knihu ilustrují, dokonale plnilo tuto úlohu.

Jakkoli se Sukovi podařilo zvolit správný rámec, měl ho mnohem lépe využít i mimo úvod ke své knize. V díle odpovídajícím svým duchem komedii, navíc s přídechem romantiky a ironie, by se měl ve větší míře vyskytovat právě onen samotný brzdící element, *senex iratus* (zlý stařec): v tomto případě Gustáv Husák, který stál v čele komunistické strany od roku 1969. Suk začíná své vyprávění epizodou, kdy Havel píše v roce 1975 Husákovi otevřený dopis, v němž mu vyčítá žalostný stav československé společnosti sedm let po Sověty vedené invazi, a končí tím, jak ho Havel střídá ve funkci hlavy státu; jinak se Husák na scéně vůbec nevyskytuje. To je škoda, protože pro každou komedii znamená archetypální postava hochštaplera, jehož vlastní životní příběh může skrývat prvky tragédie, obohacení; Husák se konečnou stylizoval do role intelektuála (do jisté míry právníka, částečně i historika, ve skutečnosti však v pravém smyslu slova nebyl ani tím, ani oním), jenž si jako politický vězeň protrpěl mnoho let za mřížemi. Propuštění se dočkal v roce 1960, aby se rozvedl se svou první ženou (divadelní režisérkou Magdou Lokvencovou, která zemřela záhy poté, co uvedla na scénu Sartrovu hru *Ďábel a Pánbůh*); o svou druhou ženu, Věru, která k němu vzhlížela, pak Husák přišel při pádu vrtulníku v roce 1977, právě v době, kdy již režim rozjížděl své tvrdé zákroky proti Chartě. Ve své snaze usednout do prezidentského křesla v roce 1975 – tedy v okamžiku,

6 SUK, Jiří (ed.): *Občanské fórum: Listopad–prosinec 1989*, sv. 2: *Dokumenty*. Brno, Doplněk 1998.

jímž Suk otevírá, nicméně pouze z Havlovy perspektivy, své vyprávění – se Husák uchýlil ke složitému, jen zdánlivě ústavnímu manévru sesazení po všech stránkách chřadnoucího úřadujícího prezidenta Ludvíka Svobody; nebylo to nepodobné tomu, co musel později učinit Havel, aby získal úřad on. Přestože „senexové“ postavy nejsou v dramatech od toho, aby si získaly sympatie diváků, musí tam být přítomny, protože „míra jejich skutečné moci nutně implikuje jistou kritiku společnosti, která jim takovou moc poskytuje“.⁷ A jakkoliv má z tohoto hlediska smysl zahájit knihu Havlovým otevřeným dopisem, odstřihuje se tím jeho společenská kritika a rozjímání o moci, které rozvíjel před rokem 1975, a to prostřednictvím svých her *Spiklenci* z roku 1971 (a čtyřicetistránkového komentáře k této hře, nesoucího stopy vlivu Ericha Fromma) a *Žebrácká opera* z roku 1972.

Takový začátek rovněž znamená, že Suk vynechal dřívější Havlův otevřený dopis Alexandru Dubčekovi, napsaný v srpnu 1969. Zárodek myšlenky politické odpovědnosti, kterou Havel rozvinul v dopise Husákovi, byl obsažen už v onom dřívějším dopise adresovaném Dubčekovi.⁸ Sukova kniha se ke konci věnuje více tomu, jak se Havlovi podařilo úspěšně vyšachovat Dubčeka ze hry o prezidentské křeslo, než tomu, jak se z něj povedlo odstranit Husáka, což byl relativně snadný kousek. I na tomto místě by komedie získala více z živější přítomnosti Dubčeka – lesního dělníka, ne-disidenta a pozdějšího důchodce z Bratislavy – který se ve své stařeckosti ukájel falešnou nadějí v očekávání, že bude jednoho dne povolán zpátky do čela státu a tak bude moci navázat na přerušené pražské jaro. To by byl pro něho šťastný závěr hry, zcela odlišný od toho, jaký mu přichystal Havel a jeho „lesní muži“ z Hrádečku. V tom, jak Suk udržuje oba dva, Husáka i Dubčeka, do značné míry mimo hru – taktak že jim dovolí, aby o sobě dávali vědět alespoň jako „ruch za scénou“ – podléhá averzi vůči oběma těmto mužům, jež je vlastní jeho generaci. Nicméně v zájmu náležitého pochopení této komedie by bylo namístě tuto nechuť překonat.

Z angličtiny přeložila Marzia Patonová

7 FRYE, Northrop: *Anatomie kritiky: Čtyři eseje*. Brno, Host 2003, s. 190. Z angličtiny přeložila Sylva Ficová.

8 Dopis Alexandru Dubčekovi. In: HAVEL, Václav: *Eseje a jiné texty z let 1953–1969*. (Spisy, sv. 3.) Ed. Jan Šulc. Praha, Torst 2000, s. 911–929.

Diskuse

Havlova antipolitika na různý způsob

K Sukově knize o Václavu Havlovi

Milan Znoj

Sukova kniha o Václavu Havlovi¹ je knihou o svobodě a odpovědnosti, osobní i dějinné, pojímané smrtelně vážně; přitom v podtitulu čteme, že se jedná o absurdní drama, a hned na začátku se dozvídáme, že vhodným interpretačním rámcem může být komedie. Má však v komedii nějaké místo odpovědnost a jaká svoboda se rodí z absurdity? Nejsou tyto pojmové ingredience neslučitelné? A není Sukův výklad takto rozmělněn poněkud rozbíhavou perspektivou? Zdůrazněme, že nikoli. Jiří Suk potvrzuje, že je nejlepším historikem havlovského disentu a konce husákovského komunismu, jakého pohledat. Kniha představuje solidní kus historické práce, opřené o důkladné studium pramenů. Ku prospěchu věci autor nezůstává stát u plochého pozitivismu, ale hledá vhodné teoretické rámce pro historickou interpretaci. Výsledkem je pronikavé osvětlení nedávných českých dějin, pro něž nicméně jako by chyběla ta správná slova.

Svoboda a odpovědnost, absurdní drama a husákovská komedie jsou poměrně odlišné interpretační rámce, které svým způsobem svědčí o význačnosti havlovské látky z konce komunismu. Jiří Suk s touto obtíží úspěšně zápolí ve snaze poučeně a věrohodně uchopit danou historickou materii a osvětlit ji, s vědomím, že v ní jde

1 SUK, Jiří: *Politika jako absurdní drama: Václav Havel v letech 1975–1989*. Praha, Paseka 2013, 447 stran.

o zlomové momenty v nedávné historii českého národa. Interpretační rámce umožňují dramatické události osobní i historické konkrétním způsobem osmyslit, jiné jejich momenty a souvislosti se však dostávají do stínu. O pronikavosti a několika odstíněných stránkách Sukova výkladu bude tato interpretační úvaha.

Ani Hegel, ani Keane

Tématem knihy je Václav Havel a česká společnost pozdního komunismu na cestě ke svobodě (a odpovědnosti), přičemž není příliš jasné, jaká je ta správná spojka mezi nimi: zda je to *a, proti* či *spolu*. Jiří Suk ovšem nepíše žádný historický *Bildungsroman* o tom, jak hrdina vrůstá do společnosti a přes protivy dramatického osudu v ní najde své pravé místo. Důvodem není ani tak omezenost takového žánru, jenž se povětšinou zaměřuje na sociální psychologii mladého hrdiny. Koneckonců Hegel dokázal dát tomuto žánru dějnotvorný význam, když jej ve *Fenomenologii ducha* pojal jako způsob, jak společnost prostřednictvím svého hrdiny překonává odcizení v sobě samé. V Goethově *Wilhelmu Meisterovi* tak vysledoval cestu německé literatury k romantice, která nicméně podle něj selhala v pochopení toho, jak hrdina může „náležitě“ reprezentovat celou společnost. Začlenění romantického hrdiny do společnosti přitom bylo nahlíženo docela dramaticky, vždyť se jednalo o překonání rozdvojení a odcizení společnosti, takže ve hře bylo též předstírání a zastírání, dokonce licoměrnost, přičemž zvláštní důležitost měla postava schillerovské „krásné duše“, jež ve své opravdovosti ani nebyla schopna skutečného činu, neboť ten vždy mohl přinést nějaké poskvrnění.

Leč Václav Havel nebyl romantický hrdina a Jiří Suk nepsal žádný historický *Bildungsroman*. Přesto jeho kniha stojí rovněž na tom, že dramatický osud Václava Havla něco podstatného o něm a české společnosti vypovídá. V Sukově podání vlastně dostáváme antidotum k jiné životopisné knize o Václavu Havlovi, jež byla napsána s podobnou aspirací, a to od Johna Keana, v jejímž podtitulu zase čteme sousloví „politická tragédie“.² Lze ovšem říci, že Sukova kniha je precizní historická práce, zatímco Keane psal filozofický životopis a s prameny si někdy velké starosti nedělal. Taková polemika by však byla mělká, neboť obsahové napětí těchto výkladů vychází především z odlišnosti interpretačních rámců, jež se cudně skrývají za rozdílem mezi Keanovou politickou tragédií, v níž je Václav Havel vydáván za malého českého romantického Robespiera, a Sukovým absurdním dramatem alias komedií, v níž naopak sledujeme neučesaného, ba rozporného mravního hrdinu, disidenta, který dokázal politicky promlouvat za českou společnost v čase jejího „normalizačního zbahnění“, až se jeho slovo stalo revoluční mocí.

Čteme tedy životopis Václava Havla vyličený coby absurdní historická komedie z časů husákovského komunismu, jejímž vyústěním je „sametová revoluce“. Právě komedie, jak říká Jiří Suk s odkazem na literárního teoretika Northropa Fryeho,³

2 KEANE, John: *Václav Havel: Politická tragédie v šesti dějstvích*. Praha, Volvox Globator 1999.

3 FRYE, Northrop: *Anatomie kritiky: Čtyři eseje*. Brno, Host 2003.

je vhodným výkladovým principem těchto dějů, jelikož zobrazuje nenásilný přerod společnosti, v němž se nakonec vehiklem proměny stává sbor (lidu), který jinak události nanejvýš glosuje. V Sukově podání to ale vůbec není nějaký lehký žánr. Jednalo se přece o střet disentu s diktaturou, kde politický „režim produkoval řeč legality (která odůvodňuje – a dodejme: donucuje; dodatek MZ), disent vytvářel řeč pravdy (která osvobozuje)“, jak v kostce Jiří Suk shrnuje historickou dialektiku svého výkladu (s. 15).

Metodologicky se Suk inspiruje rovněž u egyptologa a teoretika kultury Jana Assmanna v knize *Panství a spása*.⁴ V čem se ale u Assmanna mohl poučit, když je to kniha o politické teologii ve starověkých říších Egypta a Izraele? Sám zmiňuje diskurzní analýzu, která učí, jak texty spojovat s politickou mocí a v této relaci tematizovat morální pojmy jako „spravedlnost“ a „pravda“. Jinak řečeno, vykládá vztah morálky a politiky z pohledu politické teologie. Dodejme, že zvláštní inspiraci navíc mohl poskytnout Assmannův pojem vertikálního socialismu, který vznikl aplikací faraonské politické teologie na socialistické režimy, které byly vším možným, jenom ne svobodnými společnostmi, jež by zrušily stát a nadvládu mezi lidmi, jak se slibovalo (což by byl horizontální socialismus). Faraonské politično se vyznačovalo tím, že obyvatelé sami žili mimo pravdu a spravedlnost a jenom díky vladaři, který jediný měl politické spojení s božskou říší, se jim dostalo těchto statků. Izraelské politično bylo zase slovem proroka, který měl jedinečné spojení s Bohem a napravoval vládce i společnost, aby žili politicky v jednotě s Bohem. Pokud zde Jiří Suk hledá inspiraci, nemůže to být nic jiného než studium způsobů, jak se slovo stává politickým činem. Tedy na půdorysu komediálního melodramatu se před našima očima rozvíjí střet mezi husákovským režimem coby diktaturou, která své občany zbavila politické způsobilosti, a disidentem Václavem Havlem coby prorokem, který němé občany politicky reprezentuje, až se takřka zázrakem dostávají k politické revoluci.⁵

Žánr komedie umožňuje autorovi, aby pracoval ve výkladu s absurditou, a tak se vyhnul jakékoli teleologii, případně morálnímu perfekcionismu v pohledu na společnost a dějiny. Teleologie dějin v takovýchto úvahách o vítězství demokracie se nabízí takřka sama sebou a v devadesátých letech jejímu kouzlu podlehla řada teoretiků, v neposlední řadě Francis Fukuyama. Nicméně ve výkladu Jiřího Suka je absurdita dějin pořád nějak ve hře. Hlásí se k ní také sám Václav Havel a na své kůži ji pociťuje i česká společnost.

4 ASSMANN, Jan: *Panství a spása: Politická theologie ve starověkém Egyptě, Izraeli a Evropě*. Praha, OIKOYMENH 2012.

5 Sledujeme historický příběh Václava Havla, nikoli vysvětlení pádu komunismu v Československu. Vysvětlení by muselo brát v úvahu geopolitické faktory, něco takového, že Ronald Reagan a Margaret Thatcherová rozložili komunistickou „říši zla“ s pomocí biče a cukru, anebo že Michail Gorbačov v Sovětském svazu spustil reformy komunismu, které se vládčům vymkly z rukou a přerostly jim přes hlavu. Vysvětlení by rovněž muselo o disentu v Československu pojednat ve větší šíři, neboť se skládal z různých proudů různé orientace. Jiří Suk se soustřeďuje na příběh Václava Havla a dává mu politický smysl, přitom se ovšem o pádu komunismu dozvídáme docela podstatné věci.

Revoluce, která je pointou výkladu, sotva potom může mít podobu revoluce měšťanské, pokrokářské, a tedy hegelovské, neřku-li revoluce proletářské a marxistické, jak revoluce známe z historických učebnic. Jiří Suk na revoluci svým způsobem trvá nadále, což je dobře, vzhledem k poněkud hloupé a plytké diskusi, která se strhla po vydání Sukova *Labyrintu revoluce* o tom, zda Listopad '89 vůbec byl nějakou revolucí.⁶ Někomu chyběla na ulicích krev a odpor komunistických držitelů moci, jinému zase komunisté ve vězení a zarputilci na internetových fórech povětšinou postrádali více konspirace. Jiří Suk má rovněž problém s tím, co vlastně bylo při předávání moci domluveno a nakolik se Václav Havel nechal vtáhnout do „politických obchodů“, nadále však uvažuje o demokratické revoluci, i když ta se nyní stává „jenom“ závěrečným aktem komediálního melodramatu.

Interpretační rámec komedie o tom, jak se disidentovo slovo stalo politickou mocí, každopádně dává revoluci specifické vyznění. Neodehrává se tu žádná tragédie, jež by představovala antickou srážku hrdiny s historickým posláním alias osudem, jejímž vrcholem by mohla být katarze diváků, to vše převyprávěné v politických pojmech, jak by odpovídalo Assmannově inspiraci. Jiří Suk před námi spíše rozvíjí zápletky komediálního melodramatu, i když neváhá označit „sametovou revoluci“ za „společensky prožitou katarzi“. Stále je to žánrově vzato komedie: smutné groteskno a řešení zápletky vycházejí z hlediště. S úlevou se dozvídáme, že komediální revoluce má integrační funkci. Je to smíření, k němuž se všichni přidali. Leč takovéto šťastné konce nepůsobí pravdivě – i to má Jiří Suk ve svém výkladu české demokratické revoluce na mysli.

Absurdita versus „reálný socialismus“ a „normalizace“

Když se stane disident prezidentem, není to absurdní? Co je to za dějiny, které se takto vyvíjejí? V naší úvaze se ovšem jedná o absurditu jako výkladový princip. Již jsme poukázali na to, že koncept absurdity v Sukově vyprávění pomohl eliminovat každou teleologii dějin, takže v knize nenajdeme žádné masarykovsky laděné pasáže o historickém vítězství demokracie nad totalitou (u Masaryka nad monarchií). Nicméně jsou také jiná vyprávění o věznicích a prezidentech. Takový Vladimír Iljič Lenin byl rovněž disident a carský vězeň, který se později stal politickým vůdcem v sovětském Rusku. Možná bychom rádi označili jeho vzestup k politické moci za absurditu, avšak jeho příznivci, ale i odpůrci, by tak sotva uvažovali. Řeč příznivců by byla plná revoluční spravedlnosti a zákonitosti dějin. Prostě by se drželi marxistického revolučního slovníku. Absurdita by v něm neměla místo.

Proč ale absurdita v českém případě? Koneckonců Václav Havel není první vězeň, který se stal demokratickým prezidentem. Nelson Mandela byl rovněž vězeň a nikdo neuvažuje o tom, že by jeho cestu k prezidentství a konec apartheidu v Jižní Africe označil za absurdní, natož aby tyto děje nahlížel v pojmech absurdního

6 SUK, Jiří: *Labyrintem revoluce: Aktéři, zápletky a křižovatky jedné politické krize. Od listopadu 1989 do června 1990*. Praha, Prostor 2003 a 2009.

dramatu. Narozdíl od Jižní Afriky můžeme ovšem poukázat na to, že v Čechách pozdní komunismus a jeho „reálněsocialistická“ „normalizace“ vykazují mnohé rysy absurdního divadla. Nehledě na údajnou spolehlivost archivů Státní bezpečnosti a jejich pravdomluvnost, jak o ní rádi mluví někteří současní antikomunističtí historici a novináři, těžko se ubránit absurdnímu dojmu při pohledu na chování lidí a institucí v té době. Jiří Suk si tak věrohodně může pohrávat s absurditami disidentského života a nacházet je i v chování represivních složek komunistického režimu. Ku prospěchu věci se přitom Jiří Suk drží havlovského divadelního slovníku.

Filozoficko-existenciální smysl-nesmysl socialistické absurdity Václava Havla začínal již v divadelních šedesátých letech, která ovšem Jiří Suk nechává stranou; nicméně radno zdůraznit, že právě tento koncept z šedesátých let přes všechny významové proměny zůstal trvalým podložím Havlova myšlení o člověku, společnosti a politice. S ohledem na Sukovu látku pak můžeme říci, že nikoli absurdita „normalizace“, ale *absurdita versus „normalizace“* bylo jeho téma filozofické, divadelní i politické, a teprve v této relaci se následně objevuje smysl havlovské antipolitiky.

Absurdita lidského světa není ovšem koncept původně havlovský. Přišel s ním francouzský existencialismus po druhé světové válce, jehož vrchol přinesla právě ona šedesátá léta. Absurdita v podání francouzského existencialismu, řečeno v kostce, měla označovat konec metafyziky, tedy konec se všemi starými metafyzickými, náboženskými, ale i scientistickými esencemi, jež se snažily dát smysl a řád lidskému světu. V metafyzice esence určuje existenci, v existencialismu však naopak lidská existence předchází a určuje esenci, jak říká Jean-Paul Sartre. Esenciálně je člověk nic, je vystaven nicotě. Není dán žádný metafyzický řád, který by člověku esenciálně určoval, co má a nemá dělat. Všechny metafyzické řády, normy a zákony jsou deriváty člověka. O tom, co je člověk zač, jaká je jeho podstata, smysl života, charakter a podobně, o tom člověk rozhoduje sám, právě svou existencí, což je bytostně svobodné jednání a volba. Svoboda tváří v tvář této existenciální nicotě a absurditě světa je ovšem břemeno. Není tedy divu, že člověk vystaven této úzkostné existenciální situaci hledá opěrné body, a tak si vytváří boha či platónský svět věčných idejí, nějakou metafyziku, která dává jeho životu náležitý řád a praktický smysl. Člověk pak žije svůj život podřízen tomuto zadanému řádu, jehož meze se v běžném životě učí disciplinovaně následovat.

Havlovo divadelnictví v šedesátých letech mělo právě tento smysl. Ukazovalo, jak žijeme své běžné životy zapleteni do racionalizačních a donucovacích sítí socialistické společnosti, z nichž jako by nebylo úniku. Jedině divadlo, vhodně absurdní, předvádělo, jak tyto mechanismy disciplinace fungují a jak se jim lze na divadle vysmát; existencialistickým slovníkem řečeno, jak se člověk může osvobodit od etablované a byrokratizované metafyziky ve všech jejích disciplinačních převlecích. Působivost Havlova divadelnictví spočívala v tom, že na divadelní scéně ztvárňoval socialistické variace uvedeného existencialistického tématu. Ve svých hrách tak inscenoval rozkladnou absurditu socialistického světa každodennosti, v jehož strnulých a bezobsažných strukturách žili svůj život lidé bez identity a osobitých vlastností.

V sedmdesátých letech se změnila scéna, ale nikoli téma. S nástupem husákovské „normalizace“ ztratil Václav Havel možnost inscenovat absurditu socialistického světa na divadle. Svého tématu se ovšem nevzdal, hledal nicméně jinou scénu, kde by mohl odhalovat skrytou absurditu socialistické „normalizační“ každodennosti. V kostce řečeno, na místo absurdního divadla nastupuje antipolitika. Zlomový byl „Otevřený dopis Gustávu Husákovi“, jak Jiří Suk výmluvně ukazuje. Je dobré si uvědomit, že to nebyl nějaký pokus veřejného intelektuála o politickou diskusi, takto dopis Husákovi nebyl zamýšlen. Václav Havel se nesnažil diskutovat s režimem, neboť věděl, že by to k ničemu nevedlo a stejně může být potrestán. Chtěl předvést absurditu „normalizačního“ života, do jehož soukolí se stále více zaplétala česká společnost, což na divadle nemohl. Stále sice psal hlavně divadelní hry, ale musel si najít jinou scénu, kde by mohl téma absurdity lidské existence v socialistické společnosti veřejně předvést a vyložit. Novou scénou nebylo ani divadlo, ani politická veřejnost, natož samotná politika. Stala se jí antipolitika.

Antipolitika jako moralita disentu

Jak chápat antipolitiku? Všeobecně se dá říci, že je to rétorická konstrukce morálního světa non-politiky, který je odmítnutím daného politického řádu. Odmítnutí přitom znamená vykročení ke svobodě, které odhaluje radikálně jiný svět lidské vzájemnosti, než je svět reálné politiky založené na nadvládě a donucování. Příznačný je morální slovník antipolitiky, podle něhož tento „jiný“ svět je světem autentického lidství, morální vzájemnosti bez násilí a donucování. V *Moci bezmocných* líčí Václav Havel toto překonání daného politického řádu dokonce jako existenciální revoluci, kterou chápe jako „radikální obnovu autentického vztahu člověka k tomu, co jsem nazval 'lidským řádem' (a co nemůže být suplováno žádným řádem politickým)“.⁷ Neradno si plést tuto perspektivu existenciální revoluce s únikem do nitra osoby, který je implikován v onom stoickém postoji, že svobodný může být člověk i ve vězení, neboť niternou mysl nelze uvěznit. Antipolitika sice rovněž slouží jako morální azyl, ale není žádným únikem do niterné pevnosti – ostatně nyní dobře víme, že také mysl lze zmanipulovat. S využitím kantovského slovníku můžeme poukázat na tři hlavní rysy antipolitiky: 1) odmítnutí reálné politiky jako světa dehumanizujícího násilí, jakkoli může být toto násilí zamaskováno v rafinovaných mechanismech ovládnutí lidí; 2) rétorické odhalení morálního světa lidské vzájemnosti, který reálně není, ale měl by být; 3) politická působnost tohoto původně morálního postoje.⁸

7 HAVEL, Václav: *Moc bezmocných*. In: TÝŽ: *Eseje a jiné texty z let 1970–1989. Dálkový výslech*. (Spisy, sv. 4.) Ed. Jan Šulc. Praha, Torst 1999, s. 224–330, zde s. 324.

8 Důležitá je otázka, v jakém smyslu bylo disidentství politickým chováním. Všeobecně se dá odpovědět: 1) Bylo konfrontováno s reálnou represivní politikou. Nepolitické, např. hudba, bylo politické; 2) Pěstovalo politické představy, jež polemizovaly s komunistickou mocí. Klíčový v tomto ohledu byl koncept liberálních práv a svobod, jehož obrana pak byla jakýmsi „společným minimem“; 3) Nabízelo morální politično. Disidentství jako mimořádný způsob ustavení politické obce bylo specificky havlovským tématem. Jinak třeba uvažoval

Antipolitika ví, že je politická, že nejen působí na politiku, ale je výzvou k politické změně reality. Zdrojem síly takového politického jednání je ovšem onen morální svět antipolitiky, neboť antipolitika je primárně individuálním morálním závazkem. V Havlově podání má přitom antipolitika nadále rysy existenciální absurdity, jak je patrné již z toho, že je výslovně pojata jako moc bezmocných.

Jiří Suk se ve výkladu antipolitiky hodně drží naznačeného kantovského slovníku, který ostatně najdeme též v dokumentech Charty 77 nebo v Patočkově vysvětlujícím podání. Jenomže havlovská antipolitika se od kantovské morality docela významně odlišuje, nakolik v ní přetrvává vliv předchozího divadelního existencialismu.⁹

V sedmdesátých a osmdesátých letech Havel divadelní existencialismus absurdity ovšem významně reformuloval, zřejmě pod Patočkovým vlivem, potažmo vlivem Heideggerovým, což byl rovněž existencialismus, ale ten fenomenologický. Výsledkem byla specifická teorie disidentství, jak ji známe především z Havlovy *Moci bezmocných*.

Ve známém Havlově příkladu se líčí, jak zelinář dává do výlohy ideologický nápis: „Proletáři všech zemí, spojte se!“ Co je na této situaci absurdního? Předně, zelinář jej tam dává bezmyšlenkovitě, vlastně je mu obsah tohoto nápisu docela ukradený; ale nejen jemu, také nějaká úřednice, která třeba půjde na nákup a podívá se do výlohy, si tohoto nápisu ani nevšimne, nijak ji totiž nezajímá, neboť shání zeleninu a na nic více nemyslí. Jenomže Havel tvrdí, že právě vstřícná lhostejnost prodávajícího zelináře a nevšímavá tolerance nakupující úřednice jsou zdrojem moci „normalizačního“ režimu, který oba nejspíše nesnášejí, ale svým chováním jeho vládu udržují. Vidíme, že chování zelináře a úřednice je absurdní, jelikož „dělají“ něco, co je nezajímá a co nechťejí, a tak udržují v chodu moc, která je otravuje. Odhalit tuto absurditu znamená uvidět prázdnotu ideologických rituálů „normalizačního“ socialismu a manipulační sílu socialistického konzumerismu. Svoboda se rodí z odmítnutí. Člověk se musí rozhodnout, jak říká Havel, vystoupit z života ve lži a odhalit přitažlivost života v pravdě. Na druhou stranu, život vstřícné lhostejnosti a nevšímavé tolerance zajišťuje lidem jistoty běžného dne: mohou v klidu prodávat a kupovat zeleninu, večer se dívat na televizi a o dovolené jezdit k Černému moři. Jakmile se někdo rozhodne nesouhlasit a stane se disidentem, tak sice vysloví tyto absurdní pravdy a bude žít životem v pravdě, jenomže dotčená politická moc, která má k dispozici donucovací prostředky různého zrna a druhu, svévolně zasáhne, jistoty jeho běžného života se ztratí a jako disident bude žít svůj život nezajištěný tváří v tvář absurditě. Postavit se mechanismu donucování je tedy svým způsobem absurdní. Takový krok nelze pochopit v rámci nějakých „světských“ vysvětlení, jako je užitečnost, rozumnost, natož ekonomičnost lidského chování. Rozhodnutí

Petr Pithart a ještě jinak reformní komunisté. Teprve tato třetí odpověď je příznačná pro antipolitiku.

9 Není zde místo na podrobnější výklad. Stačí snad jenom poukázat na Kantův osvícenský liberalismus a jeho teoretickou snahu jasně oddělit morálitu od legality (a politiky) a každé oblasti přiznat svébytný princip lidského jednání v podobě zákona, správnosti a svobody. Na tom není nic antipolitického.

žít v pravdě je vlastně absurdní, jako by bylo z jiného světa; víme již, že se rodí z morálního světa antipolitiky. Havel proto často mluví o bláznovství disidentů.

Nelze přehlédnout, že tyto úvahy významně proměnily předchozí existenciální koncept absurdity. Absurdita zde již neznamená existenciální vystavenost nicotě, jak to známe z ateistického existencialismu šedesátých let. V antipolitice je nyní odhalen svět, možná poněkud absurdní, ale svět, ve kterém stojí za to pro některé věci trpět, jak zní známá Patočкова sentence. Spíše proto můžeme mluvit o platonismu, který za viditelným světem „normalizačních“ stínů spatřuje svět vzorových mravních idejí. Tento platonismus ovšem není kontemplativní, ale naopak aktivistický a politický, přesněji řečeno politicky antipolitický. O absurditě křesťanské existence dokonce mluvil i svatý Pavel v epištolách. Jenomže on takto zdůrazňoval radikální distanci křesťanství od všemožných moudrostí světa, včetně politiky, zatímco havlovská antipolitika je intencionálně politická. Její politická působnost se ovšem projevuje ve skrytosti a je nepřímá, neboť primární je uvědomění si morálního závazku antipolitiky, který je niterně existenciální.

Morální obroda s politickou intencí je ovšem něco docela jiného než reálná politická akce. Zde lze hledat poslední důvody toho, proč disident Havel odmítal přímou politickou akci a trval na nepřímém působení na politickou moc,¹⁰ jakkoli se přitom odvolával na koncept občanské společnosti, kterou chápal jako paralelní *polis*. Na antipolitice viděl založenu obec, která je především morálním společenstvím lidí žijících životem v pravdě. Politická změna byla odvozená implikace. Jak čteme v *Moci bezmocných*: „Tato moc se neúčastní žádné přímé soutěže o moc, ale působí v mocensky nejasném prostoru lidské existence.“¹¹ Nepřekvapí, že součástí této úvahy je přesvědčení, že ono antipolitické morální společenství stojí nade všemi světskými a politickými řády, jaké můžeme najít na Východě i na Západě, a v žádném z nich nemůže dojít svého naplnění.

Sukovo politické odstínění Havlovy antipolitiky

Již jsme poukázali na to, že koncept komediálního melodramatu umožnil Jiřímu Sukovi, aby se ve výkladu Havlova politického životopisu vyvaroval jakékoli teologie dějin. Ovšem politický *telos* příběhu se neztratil, neboť sledujeme, jak se disidentské slovo stává politickou mocí. Tato Assmannova metodologická inspirace ovšem dělá z listopadové revoluce politickou *causu finalis*. Tedy, absurdní drama alias politická komedie, která ústí v demokratické revoluci. Proč ne?! Ovšem toto revoluční politično v Sukově podání zpětně proměňuje konkrétní významy toho, co znamená absurdita za „normalizace“, morální odpor disidenta a chování

10 Jak se píše v *Moci bezmocných*: „Na mocenskou strukturu jako takovou působí tedy tato hnutí vždy jen *nepřímě*, jako na součást společnosti, oslovující především 'skrytou sféru' jejích článků (nejde přece o konfrontaci na rovině faktické moci).“ (*Tamtéž*, s. 310.) U Václava Havla to nebyla otázka, ale zásada vycházející z antipolitiky.

11 *Tamtéž*, s. 251.

politického vůdce za revoluce. V životopise Václava Havla se tak prosazuje politická kontinuita, což sice dává výkladu sjednocující perspektivu, ale občas jsou tím zahlazeny některé švy a dobové nesrovnalosti. Ve stručnosti bych připomněl tři takové situace diskontinuity, které v Sukově výkladu byly zahlazeny: 1) opomenuta byla jistá Havlova distance v dobách disentu vůči politice západních demokracií, a dokonce vůči režimu liberální demokracie samotné; 2) podceněno zůstalo zdráhání Havla, když v roce 1989 byla na pořadu dne politizace disentu; 3) nedoceněn byl zlom v konceptu antipolitiky, který znamenala skutečnost, že se Václav Havel stal politickým vůdcem a v souboji o moc užíval způsobů reálpolitiky.

1) Posttotalitarismus a/nebo postdemokracie

Antipolitika přiváděla člověka k existenciálnímu lidskému řádu, který „nemůže být suplován žádným řádem politickým“, jak se říká v *Moci bezmocných*.¹² V tomto smyslu byla východiskem pro kritiku jak „reálného socialismu“, tak liberální demokracie. Sledujeme-li, jak se disidentovo slovo stávalo politickou mocí v husákovském komediálním dramatu v zápletkách, které končí vítězstvím liberální demokracie, tak jistá disidentská distance od západní demokracie zůstává opomenuta; byť je to v takovéto životopisné knize vlastně v pořádku, neboť Havlův život vskutku byl konfrontací disidenta s komunistickou diktaturou a tato antikomunistická orientace dávala směr celému Havlovu snažení.

Proto se v úvahách o antipolitice, rozvedených v *Moci bezmocných*, Havel přihlásil ke konceptu posttotalitarismu. Jednalo se přece o konec komunismu, jakkoli v Havlově chápání nikoli v důsledku nějaké politické akce, ale „úhybem“ do morálního světa antipolitiky, který měl své politické implikace. Nicméně vedle hlavní linie úvah o posttotalitarismu se Havel pouštěl také do úvah o postdemokracii, ve kterých se hlásí k Martinu Heideggerovi a jeho konceptu krize demokracie. Případné „politické“ řešení pak nejasně hledá v občanské samosprávě pod hlavičkou samoorganizace společnosti, což lze považovat za poněkud zvláštní ozvěnu anarchosyndikalismu v Havlově myšlení, která je zde zasazena „kupodivu“ do myšlenek německé konzervativní revoluce z počátku dvacátého století o soumraku Západu. Parlamentní demokracie je v krizi, soudí Havel, a v heideggerovské inspiraci tvrdí: „...nezdá se, že by tradiční parlamentní demokracie nabízely způsob, jak zásadně čelit ‘samopohybu’ technické civilizace i industriální a konzumní společnosti...“¹³

Radno zdůraznit, že Havel přitom nijak nestaví krizi západní demokracie na roveň posttotalitních režimů pozdního komunismu, přesto zjevně považuje parlamentní demokracii „jenom“ za prozatímní, užitečné a pragmatické řešení. Jak sám říká: „Zajisté ... mohl by být tradiční parlamentarismus s obvyklým spektrem velkých politických stran jakýmsi vhodným přechodným řešením...“¹⁴ V „Anatomii jedné zdrženlivosti“ argumentuje podobně: „...považovat dnešní situaci prostě za symetrickou v tom smyslu, že oba kolosy jsou stejně nebezpečné, považují za její příšerné

12 *Tamtéž*, s. 324.

13 *Tamtéž*, s. 322.

14 *Tamtéž*, s. 323

zjednodušení. Ano, oba jsou nebezpečné, každý jinak, ale stejně nebezpečné rozhodně nejsou.¹⁵ Havlův posttotalitarismus pochopitelně pojednává o nebezpečí pozdního komunismu, v němž ideologie se stala netečným horizontem každodennosti a diktatura se spojila s konzumerismem. Uvedené hledisko postdemokracie proto určitě nepatří do hlavní linie příběhu, má v něm ale své místo, stejně jako úvahy o reálné politice západních demokracií té doby, ať už to byla *détente*, německá *Ostpolitik*, nebo neokonzervatismus ve Spojených státech a Velké Británii.

2) Úskalí politizace disentu v roce 1989

Koncem osmdesátých let se v komunistických státech střední Evropy pomalu do stávala ke slovu nekomunistická politická opozice. Také v Československu byla na pořadu dne politizace disentu. Po takzvaném Palachově týdnu v lednu 1989 se ukázalo, že husákovská „normalizační“ diktatura je konfrontována s politickou aktivitou občanů, kterou hrubá represe nebude s to zastavit, neboť vzbuzuje ještě větší odpor veřejnosti. Vznikala nejrůznější nezávislá občanská sdružení a začaly kolovat petice, které nebylo možno udržet v mezích ostrakizovaného disentu. Svým způsobem to byl rozhodující moment v příběhu, který vypráví Jiří Suk o tom, jak se disidentovo slovo stávalo politickou mocí. Proto se těmto otázkám Jiří Suk věnuje hojně a důkladně. Musí se ovšem nějak vypořádat s tím, že Václav Havel se zdráhal vydat na tuto cestu politické konfrontace. Sukovi se Havlovo zdráhání jeví jako jistá zpozdilost a nepatřičná zdrženlivost. Soudím ale, že mu poněkud chybí pochopení pro Havlovy důvody, neboť přijmout roli politického vůdce vůbec nebyl pro Havla nějaký přímočarý krok. Jiří Suk se na něj najednou dívá spíše očima mladých disidentů, kteří vskutku chtěli být politickými aktivisty. V jeho výkladu tak hlavní slovo v této věci má Ivan Lamper, který publikoval v samizdatovém časopise *Sport* rozhovor s Václavem Havlem o tom, proč odvolal demonstraci k výročí srpnové okupace.¹⁶ Jiří Suk soudí, že z Havlových slov číší podrážděnost a že Havel nezávislým iniciativám křivdí; spíše ale myslím, že nedoceňuje, jak zásadní změnu v Havlových názorech přijetí politické agendy znamenalo. Určitě se to nedá vyjádřit prostě jako přechod od „prvního kroku“ ke „kroku druhému“, jak je o tom řeč v knize (s. 380–383). Přímá politizace antipolitiky byla pro Havla zlomovým tématem.

Každopádně, jak svým způsobem *pro futuro* říká Jiří Suk, Václav Havel si z toho všeho pro sebe vyvodil poněkud jinou roli – „roli zprostředkovatele dorozumění, a to nejen uvnitř názorově rozrůzněné opozice, ale také při předpokládaném vyjednávání s mocí u *kulatého stolu*“ (s. 381). Tato role politického prostředníka mezi občany a vládci ovšem pořád spadala do působnosti „kingmakera“, a tak vyhovovala havlovské antipolitické podmínce, že nechce být „kingem“, ale raději „kingmakerem“. Něco dramatického na Havlově pojetí antipolitiky se nicméně změnilo a my vlastně pořádně nevíme co.

15 HAVEL, Václav: Anatomie jedné zdrženlivosti. In: TÝŽ: *Spisy*, sv. 4, s. 523–561, zde s. 556.

16 „Terén, na který nikdy nevstoupím“: Rozhovor Václava Havla s Ivanem Lamperem. In: *Sport: Časopis pro kulturní a společenskou informaci*, roč. 1, č. 3 (září 1989), s. 6–11 (samizdat).

3) Revoluční politika

Viděli jsme, že havlovská antipolitika je bytostně individualistickou existenciální etikou, která vytyčuje ostrou hranici mezi morálkou a politikou. Ovšem demokratická revoluce postavila Václava Havla před úlohu stát se politickým vůdcem, což však znamenalo překročit hranici antipolitiky, jak ji dříve chápal, a dělat politiku ve světě moci a nadvlády nad lidmi s využitím mechanismů donucování, politické soutěže a mocenských koalic, tedy žít ve světě, který dosud odmítal. Jiří Suk vypráví s velkou vnímavostí historické detaily této proměny, která v jeho podání určovala dynamiku revoluce.

Dá se zhruba říci, že tuto proměnu líčí jako moderovaný vývoj od nepřímé moci občanů, kteří tlačí komunistickou vládu ke změně, k jejich přímému uchopení politické moci. Tento vývoj byl však vzestupně aktivistický, takže je matoucí zacyklovat jej, jako když Jiří Suk nejprve hovoří o revolučních dějích pod názvem „Chtějí dominovat, ale ještě nechtějí vládnout“, a po čase pokračuje ve výkladu pod názvem „Chtějí vládnout a nechtějí dominovat“. Sukův výklad vrcholí líčením reálpolitiky, do které se pustili Václav Havel a Občanské fórum, aby prosadili, že jej federální parlament zvolí prezidentem. Líčení je to vynikající, v hutné zkratce, korektně a s pochopením motivací hlavních aktérů tohoto politického dramatu se před námi rýsuje obraz politického zápasu o vítězství demokratické revoluce.

Příznačné je, že k nejčastějším výrazům, jež v tomto líčení zaznívají, patří reálpolitika a absurdita. Revoluční občané či ulice, jak je o nich v pozitivním smyslu také řeč, tvoří zde spíše pozadí pro návrhy a skutky politických aktérů. Otázkou je, jak interpretovat tento přerod Václava Havla v reálpolitika, pro něhož je ulice kulisou pro jednání, který se ale stále hlásí k existenciální moralitě své antipolitiky. Jak říká v rozhlasovém interview, v němž se představoval veřejnosti jako kandidát na prezidenta: „Já budu říkat, budu-li na Hradě, jenom pravdu. Do role lháře mě nemůže dostat nic. Nedostalo mě do ní ani vězení a nemůže mě do ní dostat ani prezidentský úřad.“¹⁷ Může být ale spojení reálpolitiky s touto morální maximou vůbec věrohodné? Sukův historický výklad toho, jak se disidentovo slovo stalo politickou mocí, v tomto ohledu vyznívá spíše rozpačitě, jako bychom se měli nad některými věcmi pohoršovat.

Vhodnějším interpretačním rámcem než toto nesourodé spojení realismu s moralismem se zdá být koncept etického populismu, který umožňuje pochopit tuto zásadní proměnu havlovské antipolitiky. Populismus zde ovšem neznamená nějakou určitou ideologii a vůbec není myšlen pejorativně jako poklonkování či podbízení se lidovým masám a podobně. Pod populismem se rozumí takový styl politiky, kdy se politický vůdce obrací přímo k občanům a vytváří tak veřejný politický prostor mimo vládnoucí instituce, také mimo parlament a politické strany, ve kterém vystupuje jako sjednotitel vůle lidí, které dané politické instituce a vládnoucí politické elity nerepresentují. Myslím, že u Jiřího Suka najdeme hodně takových situací, kdy Václav Havel vystupoval právě v tomto politickém stylu, a to nejen na masových manifestacích občanů během demokratické revoluce, ale také v zákulisí, když se

17 Citováno podle: SUK, J.: *Politika jako absurdní drama*, s. 391.

jednalo o získání politické moci. Při vyjednávání s představiteli komunistické moci vždy měl za sebou veřejnou moc občanů, kterou byl schopen mobilizovat a reálně politicky uplatnit. V Sukově podání je naopak příliš „démonizována“ role Mariána Čalfy.

Koncept etického populismu osvětluje, jak se dá s antipolitikou dělat revoluce. Nicméně antipolitika se přitom změnila k nepoznání. Především se změnilo místo, kde se vyjevovala pravda o mechanismech vládnoucí politické moci. Nejprve, když ještě tématem byla absurdita socialistické každodennosti, se takové odhalení odehrávalo na scéně absurdního divadla. Poté to byla antipolitika jako individualistická etika života v pravdě postaveného proti životu ve lži za časů husákovské „normalizace“. Nakonec se místem odhalení stal veřejný prostor demokratické revoluce, ve kterém Václav Havel vystupoval jako populistický politický vůdce proti držitelům komunistické moci.

Na Havlově prezidentském období je pozoruhodné, že se v těchto změnách nikdy zcela nevytratil jazyk absurdity. Dokladem budiž zvláštní sveřepost, s níž Havel trval na antipolitickém heslu „Pravda a láska zvítězí nad lží a nenávistí“. Když toto heslo připomínal jako prezident, vždy v tom bylo takové furiantství, slabá ironie, hodně provokace, dělal to jakoby na truc všem reálpolitikům.

Geniální je v tomto ohledu ono neonové srdce na Hradě od Jiřího Davida. Z dávného konceptu divadelní absurdity zde zbyla jistá podivnost, až dětinskost, vyjádřená oním srdcem, takřka poutovým, ale přese všechnu tuto absurdní dětinskost tušíme, že je to míněno smrtelně vážně. Davidovo neonové srdce na Hradě shrnuje Havlovo prezidentství výstižněji, než jak se nám to předvádí v Havlově vlastní hře *Odcházení*, která je vlastně estetizující rezignací havlovské morality před politikou. To by ale bylo chudé dědictví. Kniha Jiřího Suka nám však předkládá havlovskou látku v životnějším podání, a k tomu je skvělým příkladem seriózní historické práce.

Diskuse

Václav Havel v živlu absurdity, antinomií a nesmyslu

Miloš Havelka

Pro první porozumění knize Jiřího Suka o Václavu Havlovi¹ jsou důležité obě části jejího názvu. Titul *Politika jako absurdní drama* poukazuje na sémantické gesto, jímž chce Jiří Suk přistupovat ke svému tématu, podtitul *Václav Havel v letech 1975–1989* vymezuje dobu sledovaných událostí.

Obrat „absurdní drama“ v *titulu* knihy rozhodně nemá jen nějakou odlehčující, nebo dokonce ironizující funkci, je naopak principiální. S odvoláním na literárního teoretika Northropa Fryeho (předchůdce *Metahistorie* Haydena Whitea) a na jeho specifikaci možností různých modů historického vyprávění, totiž *komedie, tragédie, romance a grotesky*, Jiří Suk pro svou archetypální naraci *konkrétní zkušenosti české společnosti* za takzvané normalizace a pro charakteristiku vývoje disentu zvolil modus *komedie*: Je pro něho cestou ke smíření, předvádí konečné vítězství „dobra“ a slibuje lepší budoucnost. U Suka má figura komedie sloužit kontextování „normalizační“ morálky dvojí tváře, nastolené tvrdým a měkkým násilím, které je přes všechny útrapy nakonec překonáno nenásilným sjednocením a novým slibem“, zobrazení „nenásilného přerodu společnosti ... v němž zvítězí morální ctnosti nad padouštvím a výsledkem je idealizace mravních postojů“ (s. 13).

1 SUK, Jiří: *Politika jako absurdní drama: Václav Havel v letech 1975–1989*. Praha, Paseka 2013, 447 stran.

Narativní modelování prostřednictvím komedie, již v historiografii personifikuje Leopold von Ranke (a také třeba Georg W. F. Hegel), podle Northropa Fryeho vychází z přesvědčení, že rozporné síly, existující v přírodě a ve společnosti, mohou být příležitostně smířeny a na čas překonány, že se tedy může zrodit štěstí, tj. *historický happy end*. V komedii je celkové dění nakonec vstřícnou silou, která sice jednotlivce či historická individua může na čas odmítat a trápit, ale zároveň jim dovoluje, aby se pokusili o překonání své situace a o splnění svých vlastních plánů. Komedie obvykle končí svatbou, slavnostní dohodou, svátkem či závěrečnou skupinovou fotografií na setkání účastníků politických summitů, kdy má každý své místo, každého lze ale identifikovat s celkem. My sice víme, jak to bylo ve skutečnosti a co všechno zůstalo nevyřešeno, jsme však vděční alespoň za to. Cílem komedie je společenská integrace, bída a nesvoboda člověka jsou zde vždy jen parciální a konečné sblížení všech zúčastněných slibuje lepší budoucnost.

Na této archetypální folii komedie lze ovšem charakteristiky událostí dále extrapolovat a klást si otázku, do jaké míry jsou Havlovy dramatizace absurdna a jeho odhalování absurdní povahy politiky jen „komediální“ a dají se vyložit jako směřování k závěrečnému smíření, a do jaké míry naopak spíše odpovídají groteskní povaze moderního světa vůbec a „normalizace“ zvláště. Komedie bývá totiž většinou o situacích, kdežto groteska o diverzifikujících principech. Paradoxy, odlišnosti, absurdita, nesmyslnost a ironie jsou zde základními prostředky zobrazení reality a zároveň figurami nadhledu, zvláštního způsobu distance od stávajícího. Jejich základní tendencí je nesmiřitelnost a radikální demytologizace.

Groteska, která vedle sebe zarážejícím způsobem staví a do souvislosti dává to, co je *nesouvislé* a jinak *nesjednotitelné*, svým zvláštním způsobem nabízí, aby se v přibližování beznadějného a směšného, odcizeného a autentického, individuálního a univerzálního a podobně zhlédlo, byť s mrznoucím smíchem na rtech, alespoň slabé jiskření naděje. Hořce komické se v grotesce dotýká blouznivě neurčitého, smysluplné absurdního a humorné vážného, nic přitom není dokončeno, protože ani nemůže být. Není grotesknějšího příběhu, než je Beckettovo *Čekání na Godota*, a absurdnějšího politického hesla, než bylo ono, které viselo nad vstupní branou gulagu Solovky: „Železnu pěstí donutíme lidstvo ke štěstí!“ André Breton jen částečně porozuměl Kafkovu *Procesu*, když ho označil za „černý humor“.

Groteskní neměnnost, bezvýchodnost a stagnace života, situace, v nichž se nic neděje a které se přesto opakují, kde čekání od očekávaného spíše vzdaluje (jak jsme to prožívali v normalizačním „zmrtnění“ času), se staly nejen nosnými prvky moderní literatury a takzvaného absurdního divadla šedesátých let, jehož byl Václav Havel výrazným a u nás nikoli jediným reprezentantem, ale dokonce i důležitou součástí moderního prožitku dějin, jak lze doložit třeba na pracích Jacoba Burckhardta, Benedetta Croceho, Johanna Huizingy či v esejích Alberta Camuse.

Perspektivě absurdnosti u Havla můžeme v těchto souvislostech rozumět z napětí, z antinomií, paradoxů a nesmyslů, jimž byl v životě vystaven a zároveň je reprodukoval, a které se Sukovi podařilo velice plasticky ukazovat na Havlově činnosti v období, o němž v knize pojednává: z antinomií „přijatelnosti obsahu Charty“ a pochybností „o její formě“, „moci“ a „bezmoci“ disentu, „neschopnosti měnit daný stav“ a „nezávislosti paralelní

existence“, univerzálních principů a praktických potřeb, kontinuit a diskontinuit vývoje, „politické“ a „nepolitické“ politiky a podobně.

S ohledem na předložený bohatý materiál v knize i na jeho kontextování lze usuzovat, že Havel nevěřil na historický *happy end* (vlastní historické komedii), dějiny pro něho byly naopak otevřeným, neukončeným a nezacileným děním. Jedinou možností pro jejich reflexi a pro udržování směru pak byla neustálá aktivita a opakování principů, hodnot a morálních maxim opřených o integritu vlastní osobnosti. Patřilo nepochybně k základním danostem Havlovy mentality, že podobné antinomie, pro mnohé právě svou neřešitelností a nesmiřitelností jen groteskní, pro něho nepřestaly se „sametovou revolucí“ existovat, že svá východiska i po ní, v době plnění svých politických funkcí i nadále tematizoval: jako protiklad morálky a politiky, občanské společnosti a stranické demokracie, respektive v antinomii politické etiky morálních přesvědčení a pragmatické etiky stranickopolitické moci. Občanská práva, hodnoty lidství a často vykřičený požadavek „pravdy“ pro Havla ale neměly povahu „horizontových idejí“, které se vzdalují tím více, čím víc se k nim přibližujeme, a už vůbec ne nějakých objektivních sil. Byly sice pouhými, nicméně zásadními intelektuálními prostředky nadhledu a kritické distance od stávajícího a civilizačně nerelativistického pojetí dějin, a zároveň i ironické distance od sebe sama. Hybatelem tu nebyla povýšenost či „snilkovství“, ale zájem a odpovědnost, jejichž hodnověrnost ve veřejnosti nemohla být dílem mocenské sebestřednosti, údajně „expertního vědění“ a intelektuální odvozenosti stanovisek v západních teoriích státu a ekonomiky u ostatních, nýbrž respektu k Havlově zkušenosti, jeho postojům a aktivitám za „normalizace“, a také jeho schopnosti identifikovat obecnější problémy života.

Patří k přednostem Sukových výkladů, že události a dobová přesvědčení, v nichž se všechny tyto a další paradoxy Havlova působení projevovaly, jen mechanicky nevrství, ale významově strukturuje, často pomocí vlastních metahistorických pojmů (jako třeba „entropický režim“, „havlogie“ či „kádrová stabilizace charismatického společenství“), případně že „dointerpretovává“ a využívá metafory pocházející odjinud, ze sebereflexe Charty 77, od Havlových disidentských kritiků i stoupců Václava Bendy, Petra Pitharta, Milana Šimečky, Jiřiny Šiklové, Josefa Vohryzka a dalších („konec nehybnosti“, s. 12; „obnovení pořádku“, s. 18; „šedá zóna“, s. 254; „dobře zazátkovaná láhev, s. 159 ap.). Vrací jim jejich historickou konkrétnost a promyšleně je povyšuje na klíč k výkladu určité doby, určité situace nebo konkrétních diskusí. Ne všechna Sukova zjištění jsou nová, jsou však vždy zařazována do nových kontextů. Nelze přitom přehlédnout, jak účelně Jiří Suk ve svých líčeních jednotlivých společensko-politických konstelací kontrapunkticky zavádí a zohledňuje zatím nezužitkovaný materiál o disentu, vypracovaný v prostředí Státní bezpečnosti, ať už se jednalo o zjištění, o podklady pro protiakce, nebo o analýzy situace.

Podtitul Sukovy knihy vyzvedává klíčovou dobu činnosti disentu mezi Havlovým otevřeným dopisem prezidentu Gustávu Husákovi z roku 1975, který je možné chápat jako počátek snah o konceptuální zobecňování možností, forem distance a těžišť odporu, jdoucích za spontánní aktivity jednotlivců a malých skupin, a mezi listopadem '89, kdy se Charta a jmenovitě Václav Havel stali symboly nespokojenosti občanů s neschopným a neperspektivním režimem a potom i nezpochybnitelnými aktéry první etapy změn. V tomto smyslu je „normalizací“ asi třeba členit na dobu „před“ a „po“ Chartě. Proto by pasáže, které v úvodní kapitole první části („Intelektuál v entropickém režimu“) přibližují

situaci před „dopisem Husákoví“, možná mohly věnovat větší pozornost kontinuitám i diskontinuitám Havlova lidského, ideového i politického „růstu“, a třeba i nastínit základní proměny Havlova konceptu *existenciální revoluce* či jeho vztahu k politice, jeho pojetí občanských aktivit a jejich ideového založení. Havlovo pojetí intelektuála a jeho veřejných povinností nepochybně prošlo od konce první třetiny šedesátých let zřetelným vývojem, a není náhodou, že na počátku let sedmdesátých se Havel rozešel s metafyzicky vystavěnou argumentací jednoho ze svých učitelů, brněnského filozofa Josefa Šafaříka, o povinné *zdrženlivosti intelektuála* v moderním světě, jak na to poukazuje například ve svých pamětech spisovatel Pavel Švanda nebo ve své knize o „šestatřicátnících“ Pavel Kosatík.² Jistě, Sukovi jde v první řadě o Havlovu přítomnost v pohybech disentu a společnosti; přesto se ideové a intelektuální situování Havlových postojů před Chartou na třech stranách knihy může zdát málo.

Nicméně: Sukovy výklady Havlova postavení a aktivit v daném období jsou vysoce poučené, materiálově bohaté a nepochybně představují zatím nejhlubší a nejpřesvědčivější vhled do jeho problémů. Suk si nejen všímá Havlova osudu a rolí v oné době (něco i předjímá), ale zároveň velice diferencovaně líčí pozice, stanoviska a důvody jiných aktérů: Petra Pitharta, Václava Bendy, Petra Uhla, Oty Bednářové, Rudolfa Battěka, Pavla Kohouta a mnoha dalších. Nejde přitom o nějakou jednoduchou prosopografickou reprezentaci, ale o přiblížení názorových diferencí a pohybů v disentu i jeho specifickou autopoeitickou stabilizaci (Niklas Luhmann). Zde všude jde Sukova kniha za rámec pouhé politické nebo intelektuální biografie svého protagonisty.

Důležité také je, že Suk ukazuje Václava Havla jako centrální osobnost Charty 77, jako formulátora a reprezentanta, od něhož vycházela a k němuž se vracela většina jejích aktivit. Havel často rozporoval, častěji smířoval, ale zároveň usiloval neustále držet základní kontinuitu i „generální linii“ hnutí, i když někdy s jistým sebezapřením, nebo dokonce v nesouhlasu s většinou, jak to třeba dokládá Sukova reprodukce Havlova dopisu Vilému Prečanovi o potřebě neopouštět „nadstranickou podstatu“ Charty (s. 232). To nemá znamenat přeceňování Havlových možností a schopností, ale jen demytologizační poukaz na nutnost diferencovaného vnímání jeho symbolické pozice a důsledky, jež z ní vyplývaly, jež se očekávaly a jimž byl Havel opakovaně vystavován. Byl nejen organizátorem, promyšlejícím činnost Charty na hraně politiky a nesourodých ideologií jejích stoupců, ale také „tvůrcem a ochráncem nezávislé kultury jako nejučinnějšího fermentu svobody v diktatuře“, kdy se svobodná tvorba a „svobodná identita“ stávají „potenciálem podněcování společenského vědomí a svědomí“ (s. 12).

Myslím, že se Jiřímu Sukovi jeho záměr podařil. Nejednoduší, jeho výklady nejsou prvoplánové nebo jednodimenzionální. Dobře vnímá viditelné i nezřejmé dialektické antinomie pojednávané doby i paradoxy Havlova působení (s. 235). A také: otevírá možnosti pro porozumění kontinuitě Havlových pozdějších postojů.

2 ŠVANDA, Pavel: *Paměť esejisty*. Brno, Atlantis 2006; KOSATÍK, Pavel: „Ústně více“: *Šestatřicátníci*. Brno, Host 2006.

Recenze

Dějiny a rozpad Jugoslávie jako předmět historických sporů

Ondřej Vojtěchovský

BJELAJAC, Mile – KRIVOKAPIĆ-JOVIĆ, Gordana: *Prilozi iz naučne kritike: Srpska istoriografija i svet. Uticaj jugoslovenske krize na stranu i domaću istoriografiju*. Beograd, Institut za noviju istoriju Srbije 2011, 411 stran, ISBN 978-86-7005-093-8.

Dějepisectví Srbska a dalších postjugoslávských zemí je v českém prostředí sledováno mimo hranice balkanistické specializace jen zřídka. Do jisté míry je to dáno i charakterem historiografie těchto zemí. Z nemalé části se totiž tyto historiografie věnují pouze vlastním národním dějinám, pozitivisticky se zaměřují na sběr faktografického materiálu a mnohdy se pohybují v zajetí nacionálních stereotypů. Práce tohoto typu tak mohou přispět jen málo k obecnější diskusi nebo se stát metodologickou inspirací pro uchopení témat, která se přímo netýkají jugoslávských dějin. Přesto již od devadesátých let ve vzrůstající míře můžeme pozorovat trend, který přivádí dějepisnou produkci zemí bývalé Jugoslávie do kontaktu se širším kontextem historického bádání. Tento proud také zastupuje kniha srbských historiků Mileho Bjelajace a Gordany Krivokapić-Jovičové *Příspěvky k odborné kritice: Srbská historiografie a svět. Vliv*

jugoslávské krize na zahraniční a domácí historiografii, jejíž recenze dává příležitost nahlédnout do historiografických sporů o výklad dějin a zániku Jugoslávie.¹

Tematické okruhy, kterým se tato kniha věnuje, patří ke stěžejním problémům srbských a jihoslovanských moderních dějin, tedy k otázkám spjatým se vznikem, existencí a příčinami ztroskotání projektu společného jugoslávského státu. Dějiny Jugoslávie byly již v době její existence, a o to více v průběhu jejího dramatického rozpadu, předmětem mnohých, často velmi vyhocených kontroverzí. Spory, které měly původ v politické, nacionální či ideologické rovině, se záhy po svém vzniku přenášely na půdu historiografie, kde se transformovaly do odborné, mnohdy však také kvazioborné roviny. Akteři dobových sporů využívali historických argumentů, přičemž soudy profesionálních historiků jim jakožto výsledky vědecké, údajně objektivní a nepředpojaté analýzy sloužily jako důkazy pro ospravedlnění vlastních postojů.

Historiografickými spory a výkladovými problémy dějin Jugoslávie se dosud zabývala řada odborných titulů. Kniha Mileho Bjelajace a Gordany Krivokapić-Jovičové tak není rozhodně první publikací na toto téma. Z autorů, kteří se věnovali problémům jugoslávské historiografie do konce osmdesátých let, můžeme zmínit například Branka Petranoviče, Ljuba Bobana, Andreje Mitroviče, Djordje Stankoviče, Ljubodraga Dimiče či Kostu Nikoliče.² Ze zahraničních počínů lze jmenovat dva sborníky (zaměřené nejen na Jugoslávii, ale na širší region východní či jihovýchodní Evropy) redigované jednak Ulfem Brunnbauerem, jednak kolektivem pod vedením Alojze Ivaniševiče nebo práci rakouského historika

1 V Srbsku tento směr reprezentují zejména historici věnující se studiu sociálních a kulturních dějin, jako Milan Ristović, Radmila Radičová, Nataša Miličevićová, Predrag J. Marković, Radina Vučetičová, Zoran Janjetović či nedávno zemřelý Miroslav Jovanović a v neposlední řadě i autoři recenzované publikace. Někteří z nich patří do okruhu časopisu *Godišnjak za društvenu istoriju* (Ročenka sociálních dějin), vydávaného Sdružením pro sociální dějiny (*Udruženje za društvenu istoriju*).

2 Viz BOBAN, Ljubo: *Kontroverze iz povijesti Jugoslavije: Dokumentima i polemikom o temama iz povijesti Jugoslavije* (Kontroverze dějin Jugoslávie: Polemicky a pomocí pramenné kritiky o tématech jugoslávských dějin), sv. 1–3. Zagreb, Školska knjiga – Stvarnost 1987, 1988 a 1989; PETRANOVIĆ, Branko: *Istoriografija i kritika*. Podgorica, CID 1997; TÝŽ: *Istoriografske kontroverze*. Beograd, Služebni list SRJ 1998; TÝŽ: *Bez bojazni od tabu-tema* (Bez bázně před tabuizovanými tématy). Beograd, Institut za noviju istoriju Srbije 2010; MITROVIĆ, Andrej: *Raspravljanja sa Klió: O istoriji, istorijskoj svesti i istoriografiji* (Rozprávení s Klió: O historii, historickém vědomí a historiografii). Sarajevo, Svetlost 1991; TÝŽ: *Propitivanje Klió: Ogledi o teorijskom u istoriografiji* (Vyptávání Klió: Pokusy o teorii v dějepisectví). Beograd, Služebni list SRJ 1996; TÝŽ: *Klió pred iskušanjima i raspravljanje sa Klió* (Klió před pokušením a rozprávení s Klió). Beograd, Čigoja Štampa 2001; STANKOVIĆ, Djordje: *Iskušanja jugoslovenske istoriografije* (Jugoslávské dějepisectví v pokušeních). Beograd, RAD 1988; TÝŽ: *Istorijski stereotipi i naučno znanje* (Historické stereotypy a vědecké poznání). Beograd, Plato 2004; STANKOVIĆ, Djordje – DIMIĆ, Ljubodrag: *Istoriografija pod nadzorom: Prilozi za istoriju istoriografije* (Historiografie pod dohledem: Příspěvky k dějinám dějepisectví), sv. 1–2. Beograd, Služebni list SRJ 1996; NIKOLIĆ, Kosta: *Prošlost bez istorije: Polemike u jugoslovenskoj istoriografiji 1961–1991* (Minulost bez historie: Polemiky v jugoslávské historiografii 1961–1991). Beograd, Institut za savremenu istoriju 2003.

Karla Kasera.³ Dobovými spory historiků domácích i zahraničních o výklad násilného rozpadu Jugoslávie se zabývali jak autoři z postjugoslávských zemí, tak zahraniční badatelé (například sborníky editované Sabrinou P. Rametovou nebo Normanem M. Naimarkem).⁴

Mile Bjelajac je znám především jako vojenský historik, znalec moderních vojenských dějin a autor několika monumentálních monografií o jugoslávské armádě. Kromě toho však jeho odborný záběr značně přesahuje užší specializaci, mimo jiné se soustavně věnuje i zahraniční historiografické produkci o Jugoslávii. V srbském odborném tisku pravidelně publikuje obsáhlé recenze. Specializací spoluautorky knihy Gordany Krivokapić-Jovičové jsou politické strany v meziválečné Jugoslávii a dějiny Srbů v Chorvatsku. K metodologickým a výkladovým problémům přispívá zejména zprostředkováváním výsledků francouzské a frankofonní historiografie. Oba tito historici patří v srbském odborném prostředí k těm, kteří udržují čilé kontakty se zahraničím, reflektují metodologické problémy a ve svých dílech zohledňují širší nadregionální kontext, což v dějepisectví v postjugoslávském prostoru není vždy pravidlem.

Kniha, kterou vydal bělehradský Ústav pro novověké dějiny Srbska (*Institut za noviju istoriju Srbije*), je spíše souborem rozličných textů než ucelenou monografií. Nacházejí se tu jak studie pojednávající o určitém výkladovém problému, tak obsáhlé recenze na publikace, které měly významný dopad v odborné i veřejné diskusi nebo spoluvytvářely aktuálně dominantní tendence, respektive byly jejich projevem. Jak předznamenává všezahrnující název knihy, jednotlivé texty se buďto dotýkají pohledu na Jugoslávii zvenčí, nebo reflektují dějepisectví postjugoslávských zemí. Utříděny jsou do sedmi tematicky či problémově vymezených kapitol, které se ovšem částečně překrývají: problémy psaní dějin Jugoslávie, trendy revize, pasti metodologie, historiografie o občanské válce, instrumentalizace novodobých dějin Kosova, protiklady v pohledu na úlohu vojenského faktoru, psaní dějin Srbů v Chorvatsku.

Pokud jde o koncepci knihy, považuji za problematické, proč autoři nezmínili zcela jasně okolnosti jejího vzniku. Přestože je na první pohled zjevné, že se jedná o soubor starších (i již dříve vydaných) článků, autoři to explicitně neuvádějí. Teprve z poznámek pod čarou na začátku jednotlivých textů se čtenář dozví o zdroji jejich původní publikace, toto pravidlo však není použito

3 BRUNNBAUER, Ulf (ed.): *(Re)Writing History: Historiography in Southeast Europe after Socialism*. Münster, LIT-Verlag 2004; IVANIŠEVIĆ, Alojz – KAPPELER, Andreas – LUKAN, Walter – SUPPAN, Arnold (ed.): *Klio ohne Fesseln? Historiographie im östlichen Europa nach dem Zusammenbruch des Kommunismus*. Wien – Frankfurt/M. – Berlin, Peter Lang 2002; KASER, Karl: *Südosteuropäische Geschichte und Geschichtswissenschaft*. Wien – Köln/R. – Weimar, Böhlau 2002.

4 RAMET, Sabrina P. (ed.): *Thinking About Yugoslavia: Scholarly Debates about Yugoslav Breakup and the Wars in Bosnia and Kosovo*. Cambridge, Cambridge University Press 2005; NAIMARK, Norman M. – CASE, Holly (ed.): *Yugoslavia and its Historians: Understanding the Balkan Wars of the 1990s*. Stanford, Stanford University Press 2003.

zcela důsledně. Kniha je uvedena jako společné dílo autorské dvojice. Přitom je patrné, že většina textů odpovídá zaměření jednoho či druhého z autorů. O skutečném autorském podílu na vzniku jednotlivých částí knihy se můžeme jen dohadovat. Na podobě publikace se negativně podepsala i chabá redakční práce. Při sestavování souboru textů nebyla věnována dostatečná pozornost tomu, aby se některé údaje i několikrát neopakovaly, aby byly sjednoceny poznámky pod čarou a způsob přepisu cizích jmen. Na některém místě tak jsou zahraniční autoři citováni v původním znění svého jména, jinde je jejich jméno podle zásad srbského pravopisu transkribováno podle výslovnosti. V knize, kde se cituje a odkazuje na velké množství literatury a zmiňuje velké množství jmen, schází soupis literatury a rejstřík. Formální nedostatky ovšem nemění nic na tom, že jednotlivé části knihy, a nakonec i kniha jako celek, jsou zajímavým a přínosným dílem.

V úvodu a v první kapitole „Problémy psaní dějin Jugoslávie“ se autoři dotýkají vícera závažných otázek, které charakterizují odborné práce z této tematiky v posledních dvou či třech desetiletích. V první řadě se historiografie zabývající se Jugoslávií v nedávné minulosti nacházela pod vlivem politických a ideologických konstrukcí. Tyto konstrukce se přitom prosazovaly natolik dominantně, že plnily roli jakési ortodoxie. Jakékoli vykročení z jejího rámce většinové prostředí trestalo odsouzením a odsunutím provinilého autora za hranice politicky korektního uvažování. V socialistické epoše tuto ortodoxii představovala státní ideologie bratrství a jednoty. Historici se museli pohybovat v předem určených mantinelech hodnoticích kritérií i vymezení, která témata jsou žádoucí a která nikoli. Jak ale autoři dodávají, tato ortodoxie měla i svou pozitivní stránku. Bránila sice svobodnému historickému bádání, na druhé straně ale plnila i nepopíratelnou užitečnou společenskou úlohu, jelikož zamezovala předčasnému otevírání bolestných témat, zhoubných pro projekt nacionálního smíru a vytváření společné celojugoslávské identity.

Liberalizaci poměrů přinesla v Jugoslávii osmdesátá léta. Tamní historici tehdy procházeli obdobným procesem jako o desetiletí později jejich kolegové v zemích tehdejšího východního bloku. S osvobozením vědeckého výzkumu na poli novodobých dějin ovšem nevznikala jen kritická, vědecky poctivá díla, ale – jak autoři uvádějí – jednu krajnost často nahrazovala krajnost druhá. Snaha o boření mýtů, otevírání tabuizovaných otázek a zaplňování „bílých míst“ vedla mnohdy k úplné revizi dosavadního výkladového rámce. Pozornost se soustředila na zločiny páchané partyzány v době druhé světové války a pro pozdější období na totalitární praktiky Titova režimu a na reinterpetaci válečných událostí. Po rozpadu společného státu pak začala tato tendence postupně nabývat postavení „nové ortodoxie“ charakteristické antikomunismem a antijugoslávstvím. Autoři přitom vyjadřují jisté pochopení, že historici ve většině bývalých jugoslávských republik tím plnili aktuální potřebu dodat argumenty pro legitimizaci existence nových národních států. Pozastavují se však nad tím, že i v srbském prostředí vedl pocit zhrzení k odmítnutí Jugoslávie jako chybného projektu, kterému srbský národ přinesl nejvíce obětí a za jehož

neúspěch také nejvíce zaplatil. Ani jeden z těchto pohledů přitom podle mínění autorů nemá nic společného s komplexní a mnohými faktory podmíněnou historií Jugoslávie.

Působení těchto „nových ortodoxií“, dominantních s různou mírou intenzity ve všech postjugoslávských zemích, ovšem doprovázel také vznik „nové ortodoxie“ založené na rozsáhlé revizi i ve světové historiografii. S odkazem na citát anglického historika srbského původu Stevana Pavlowitche autoři hovoří v této souvislosti o takzvané instantní historii. S propuknutím jugoslávské krize počátkem devadesátých let se najednou objevila plejáda údajných odborníků, kteří byli ochotni vystupovat v médiích, publikovat v denním tisku články plné kategorických tvrzení, a dokonce pohotově vydávat vševysvětlující monografie. Společně se Stevanem Pavlowitchem, Johnem R. Lampem a dalšími zahraničními historiky považují autoři za nejkřiklavější příklad této „instantní historie“ knihu Roberta D. Kaplana *Balkánští duchové*.⁵ Práce aktualizující negativní stereotypy o balkánském regionu a vysvětlující jugoslávský konflikt jako důsledek odvěké vzájemné etnické nenávisti významně zapůsobila například i na Clintonovu administrativu. Dalším příkladem novopečeného odborníka, jehož díla ovlivňovala názory západních politiků i veřejnosti, je anglický historik Noel Malcolm, autor „krátkých dějin“ Bosny a Kosova.⁶

Na revizi, jejíž podstatou bylo odmítnutí Jugoslávie jakožto umělého výtvoaru předem odsouzeného k nezdaru a vyzdvižení jednostranně negativní role srbského faktoru v průběhu celé její existence, se ovšem podílely i etablované historičky a historici jako Sabrina P. Rametová či Holm Sundhaussen. Často tak tito autoři do základu přehodnocovali – podobně jako někteří historici v postjugoslávských zemích – svá vlastní předchozí stanoviska. Za charakteristický rys jejich přístupu Bjelajac a Krivokapić-Jovičová například považují selektivní práci se sekundární literaturou. Některé autory, především srbské, tito zahraniční odborníci bez uvedení argumentů rovnou diskvalifikují jako „nacionalisty“ a jejich cenné studie založené na primárním archivním výzkumu odmítnou zohlednit pro údajnou předpojatost.⁷

V hledání odpovědi na otázku, co bylo důvodem takové revize a vzniku nového dominantního diskurzu, Bjelajac a Krivokapić-Jovičová vycházejí z úvah balkanistů Roberta M. Haydena, Lenarda J. Cohena a dalších. Podle nich politická hegemonie utvrzuje intelektuální ortodoxii. Mezinárodní konflikty vytvářejí mnohem více politických stoupců než nezaujatých odborníků. Je snadnější,

5 KAPLAN, Robert D.: *Balkan Ghosts: A Journey Through History*. New York, St. Martin's Press 1993.

6 Přes podtitul „Krátké dějiny“ se v obou případech jedná o objemné práce: MALCOLM, Noel: *Bosnia: A Short History*. New York, New York University Press 1994, 340 s.; TÝŽ: *Kosovo: A Short History*. New York, New York University Press 1998, 492 s.

7 Tato výtky se např. týká následujících vlivných prací: RAMET, Sabrina P.: *Balkan Babel: The Disintegration of Yugoslavia from Death of Tito to Ethnic War*. Boulder (Colorado), Westview 1996; SUNDHAUSSEN, Holm: *Geschichte Serbiens: 19 – 20. Jahrhundert*. Wien – Köln/R. – Weimar, Böhlau 2007.

pohodlnější a nakonec i výhodnější ztotožnit se s vítěznou stranou. Politické vítězství tak většinou přináší i triumf na akademické půdě. Pokud některý analytik dojde k závěru, že vítězná politika byla chybná, patrně se v prostředí, v němž vládne dominantní diskurz, diskredituje. Avšak i v emotivně vypjaté a propagandisticky laděné atmosféře vznikala na Západě cenná a vyvážená díla. Mezi jejich autory Krivokapić-Jovičová a Bjelajac řadí zmíněné Roberta M. Haydena, Lenarda J. Cohena a Johna R. Lampeho nebo Johna N. Allcocka a Andrewa B. Wachtela.⁸

Dále autoři věnují pozornost podmínkám historického výzkumu v Srbsku i v dalších postjugoslávských republikách v posledních dvaceti letech. Všechny národní historiografie tu více, tu méně trpěly zahleděností do sebe. Zabývaly se především vlastními národními dějinami a následovaly dobovou tendenci antikomunismu a antijugoslávství. Příznačná byla téměř nulová komunikace mezi jednotlivými centry výzkumu v zemích bývalé Jugoslávie a velmi slabá komunikace s ostatním světem. Kromě psychologických a politických důvodů zde hrál roli i nedostatek finančních prostředků. Autoři tak hovoří v srbském případě o „ztracené generaci“ srbských historiků. Nicméně v devadesátých letech zároveň v Srbsku vznikla řada velmi významných prací založených na analýze archivních pramenů. Někteří jednotlivci využili po ukončení embarga nabídek zahraničních stipendií, absolvovali doktoráty na západních univerzitách a přispěli k relativně rychlému obnovení kontaktů s vnějším světem. Svou pozitivní úlohu například sehrála Středoevropská univerzita v Budapešti, kde se mimo jiné mohli setkávat mladí historici z různých postjugoslávských republik. K překonávání bariér přispívaly i zahraniční neziskové organizace, jako byla německá Nadace Friedricha Naumanna, pořádající po řadu let společná setkání srbských a chorvatských historiků pod názvem *Dijalog povjesničara-istoričara*.⁹ První mezinárodní projekt, který v druhé polovině devadesátých let zapojil do spolupráce srbské historiky, zorganizoval se svým Centrem pro sociálněhistorický a historickoantropologický výzkum jihovýchodní Evropy štyrskohradecký profesor Karl Kaser.¹⁰

8 Viz např. HAYDEN, Robert M.: *Blueprints for a House Divided: The Constitutional Logic of the Yugoslav Conflicts*. Ann Arbor, The University of Michigan Press 1999; COHEN, Lenard J.: *Serpent in the Bosom: The Rise and Fall of Slobodan Milosevic*. Boulder, Westview 2000; LAMPE, John R.: *Yugoslavia as History: Twice There was a Country*. Cambridge, Cambridge University Press 2000; ALLCOCK, John N.: *Explaining Yugoslavia*. New York, Columbia University Press 2000; WACHTEL, Andrew B.: *Making a Nation, Breaking a Nation: Literature and Cultural Politics in Yugoslavia*. Stanford, Stanford University Press 1998.

9 Název projektu reflektoval rozdílnost výrazů „historie“ a „historik“ v chorvatštině (*povijest, povjesničar*) a srbsštině (*istorija, istoričar*). V češtině by bylo možné tento nepatrný, vzájemně zcela srozumitelný jazykový rozdíl vyjádřit pojmovými dvojicemi „dějiny – historie“, „dějepisec – historik“. V letech 1998–2004 uspořádala německá nadace deset konferencí srbských a chorvatských historiků a pod titulem totožným s názvem projektu vydala devět svazků sborníku.

10 Výsledkem tohoto projektu je několik sborníků: JOVANOVIĆ, Miroslav – KASER, Karl – NAUMOVIC, Slobodan (ed.): *Between the Archives and Field: A Dialogue on Historical*

Autoři tak s povděkem konstatují, že se srbské historiografii podařilo rozvinout kontakty v rámci postjugoslávského prostoru i se zahraničím, zbavovat se provincialismu a účastnit se mezinárodní odborné diskuse, díky níž jsou také nyní hlasy srbských historiků více slyšet.

Následující kapitoly knihy tvoří vždy soubory recenzí či rozsáhlejších analýz historických prací, které jsou utříděny podle určitého tématu nebo žánru. Těmito okruhy jsou například francouzské postoje k Jugoslávii, memoárová literatura o rozpadu Jugoslávie, historiografická zpracování a interpretace občanského konfliktu v období druhé světové války, dějiny Srbů v Chorvatsku nebo monografie věnované dějinám Kosova. Některé z těchto kapitol tak dalece přesahují rozsah i charakter běžné recenze a jsou navýsost poučeným kritickým příspěvkem k diskusi na dané téma. Mimořádnou erudicí se vyznačují zejména pasáže dotýkající se užší specializace obou autorů. Týká se to například tematiky francouzsko-jihoslovanských vztahů v období první světové války a po vzniku Království Srbů, Chorvatů a Slovinců. Autoři se tu zabývají publikacemi Françoise Grumel-Jacquignona a Mira Kovače, reprezentujícími v jejich očích revizionistický trend ve francouzské historiografii, který pod vlivem převládající interpretace aktuálního konfliktu v devadesátých letech usiloval o zásadní přehodnocení dosavadních prosrbských francouzských stereotypů.¹¹ Obě práce tvrdí, že předkládají objeveně nový pohled a že se opírají o studium dříve neznámých či opomíjených pramenů. Bjelajac a Krivokapić-Jovičová je nicméně s přehledem osvědčují z nepravd, omylů i účelového překrucování historických faktů.

Podobně kritický tón však převažuje i v hodnocení sborníku redigovaného Dejanem Djokičem *Jugoslavismus: Dějiny ideje, která se zhroutila (1918–1992)*,¹² přestože se na něm podíleli zahraniční historici, jež autoři na jiném místě chválí jako nezaujaté a poctivé vědce. Většinu příspěvků tu vytýkají přílišné zjednodušení či neznalost důležitých pramenů a literatury. S obdobnou erudicí, zavádějící někdy až do přílišných detailů, autoři posuzují i práce věnované srbské societě v Chorvatsku či vlivu armády na politické a společenské dění v královské i Titově Jugoslávii – tedy tématům, na jejichž půdě vynikli jako prvořadí odborníci.

Antropology of the Balkans. Belgrade – Graz, Udruženje za društvenu istoriju 1999; JOVANOVIĆ, Miroslav – NAUMOVIĆ, Slobodan (ed.): *Childhood in South East Europe: Historical Perspectives on Growing Up in the 19th and 20th Century*. Belgrade – Graz, Udruženje za društvenu istoriju 2001; TÍŽ (ed.): *Gender Relations in South Eastern Europe: Historical Perspectives on Womanhood and Manhood in 19th and 20th Century*. Belgrade – Graz, Udruženje za društvenu istoriju 2002. Všechny tři publikace vyšly roku 2004 také v několika západních metropolích v nakladatelství LIT-Verlag.

11 GRUMEL-JACQUIGNON, François: *La Yougoslavie dans la stratégie française de l'Entre-deux-guerres (1918–1935)*. Bern, Peter Lang 1999; KOVAČ, Miro von Lang: *La France, la création du royaume „yugoslave“ et la question croate, 1914–1929*. Bern, Peter Lang 2001.

12 DJOKIĆ, Dejan (ed.): *Jugoslavism: Histories of a Failed Idea, 1918–1992*. London, Hurst 2002.

Velmi hodnotná je rovněž analýza novější literatury o dějinách Kosova. Zde se projevuje zejména užší specializace Mileho Bjelajace, když uvádí na pravou míru některá chybná, pokřivená či zjednodušená tvrzení zahraničních autorů o průběhu balkánských válek v letech 1912 a 1913, první světové války a bezprostředně poválečném období na území dnešního Kosova. Většinu zahraničních monografií také autoři vytýkají, že uměle konstruují existenci Kosova jakožto svébytného teritoria hluboko zpět do minulosti. Převažující část zahraniční produkce o kosovské problematice trpí málo reprezentativní pramennou základnou. To přitom není způsobeno jen neznalostí či záměrným přehlížením nehodících se faktů, ale i skutečností, že řada témat není dosud v primárním výzkumu vůbec zpracována.

Někteří autoři také nezapřou svou předpojatost a ovlivnění apriorními protisrbskými postoji. V tomto směru vyniká zvláště kniha Noela Malcolma *Kosovo: Krátká historie*, jíž se autorská dvojice zabývá ve dvou samostatných textech. Tato Malcolmova práce, stejně jako jeho předchozí kniha o Bosně, dosáhla ve světě obrovského vlivu a popularity. Čelní představitelé západních velmocí nezastírali, že jim její četba posloužila pro „pochopení“ situace v této oblasti. Malcolm, ač zaštitěn vědeckými autoritami Velké Británie, se přitom dopouštěl zřejmé manipulace a jeho metoda těžko může z odborného hlediska obstát. S odbornou literaturou srbské proveniencce se jednoduše vyrovnal tak, že ji označil za nacionalistickou a že se s jejími závěry seznámil prostřednictvím svých albánských přátel. Kromě pohledu nakloněného zřetelně albánské straně kniha nabízí i několik „provokativních“ tezí, jimiž Malcolm podle vlastního tvrzení boří srbské nacionalistické mýty. Za svůj objev například vydává přehnaný počet srbských uprchlíků, kteří opustili osmanská území v rámci takzvaného velkého stěhování Srbů na konci 17. století. Jak autoři konstatují, Malcolm se přitom jednak dopouští druhé krajnosti a jednak objevuje již dávno objevené, protože realističtější obraz těchto migrací poskytla už pozitivistická historiografie z počátku dvacátého století a další upřesňující studie založené na analýze pramenů široké proveniencce přinesla řada pozdějších prací, včetně studií nedávného data. Závažným nepravdivým tvrzením je také údajný Malcolmův důkaz, že Kosovo se nikdy nestalo legálně součástí jugoslávského státu. Zamlčuje tak vládní rozhodnutí z 15. prosince 1914 o zrušení prozatímní správy pro nově získané oblasti a rozšíření platnosti ústavy, všech zákonů a nařízení srbského království na jejich území. Autoři také ukazují, že Malcolm pracuje účelově se statistikami, když přináší „nová fakta“ o vývoji podílu Srbů a Albánců na obyvatelstvu Kosova, která hovoří samozřejmě ve prospěch Albánců. Malcolm si podle srbských historiků také nejednou ve své argumentaci pomáhá trikem, jehož podstatou je záměna chronologické posloupnosti událostí, tedy následků a příčin (zejména v otázce použití státní represe vůči povstaleckým aktivitám).

V druhém textu k Malcolmově knize se autoři zabývají tím, jak na ni reagovala odborná veřejnost na Západě. Ukazují tak, že s rozpaky nebyla přijata jen v Srbsku. O Malcolmových „Krátkých dějinách“ se negativně, jako o předpojaté práci *à la thèse*, vyslovili například historici Mark Mazower a Thomas A. Emmert nebo publicisté Tim Judah a Misha Glenny. Naopak pozitivní recenzi napsal

například cambridgeský profesor Richard Crampton, který ostatně od počátku oba Malcolmovy projekty podporoval.

Knihy Mileho Bjelajace a Gordany Krivokapić-Jovičové poskytuje nejen přehled o historiografické produkci ke stěžejním tématům dějin bývalé Jugoslávie, ale zároveň vyjadřuje i názorovou pozici odborníků, kteří svou erudicí a analytickými schopnostmi patří k tomu nejlepšímu v současné srbské historiografii. Mezi přednostmi je taktéž potřeba vyzdvihnout vyváženost argumentace. Autoři nezapřou, a ani se o to nesnaží, že jejich pohled na nacionálně citlivé otázky do určité míry vychází z národního cítění. Toto cítění je ovšem pouhým přiznáním vlastní pozice, od které se nemůže žádný historik odpoutat. Autoři však zdařilým způsobem ukazují, jak lze tato východiska skloubit s imperativy kritického myšlení a vědecké poctivosti.

Recenze

Esencialismus a demokracie

K jedné linii „rakouského“ myšlení

Vlastimil Hála

FEICHTINGER, Johannes: *Wissenschaft als reflexives Projekt: Von Bolzano über Freud zu Kelsen. Österreichische Wissenschaftsgeschichte 1848–1938*. Bielefeld, Transkript 2010, 636 stran, ISBN 978-3-8376-1523-4.

Monografie vědeckého pracovníka Ústavu pro vědy o kultuře a dějiny divadla Rakouské akademie věd (*Institut für Kulturwissenschaften und Theatergeschichte der Österreichischen Akademie der Wissenschaften*) Johanna Feichtingera *Věda jako reflexivní projekt*, s podtitulem *Od Bolzana přes Freuda ke Kelsenovi. Rakouské dějiny vědy v letech 1848–1938*, rozvíjí impuls někdejšího ředitele uvedené instituce Moritze Csákyho, který nasměroval bádání k interdisciplinárním a transdisciplinárním oblastem výzkumu, v nichž se spolu s historií snoubí i politologie, filozofie, srovnávací literární věda, germanistika, slavistika, romanistika a speciálně i dějiny divadla.¹ Z hlediska soudobých dějin jsou z výzkumných témat jmenovaného ústavu podstatné zejména dva okruhy: zaprvé symbolický význam pamětihodných míst

1 Podobně je tomu i v dalších publikacích vzešlých z prostředí ústavu, z nichž některé jsem na stránkách tohoto časopisu recenzoval: FEICHTINGER, Johannes – PRUTSCH, Ursula – CSÁKY, Moritz (ed.): *Habsburg postcolonial: Machtstrukturen und kollektives Gedächtnis*. Innsbruck, Studien Verlag 2003 (viz HÁLA, Vlastimil: „Postkoloniální“ pohled na habsburský mýtus. In: *Soudobé dějiny*, roč. 11, č. 1–2 (2004), s. 231–236); STACHEL, Peter: *Mythos*

a funkce „paměti“, zadruhé analýza sociální funkce a souvislostí „vědění“, zvláště se zřetelem k vytváření „kolektivních identit“. Důležité jsou přitom „překlady“ symbolů a kódů mezi jednotlivými kulturními okruhy, kde se ukazují mnohočetná prolínání a překrývání. To hraje klíčovou roli i v recenzované práci, kde Feichtinger často zdůrazňuje, že dějinně působící kulturní fenomény se projevují nikoli jako „esen- ciální“ výrazy svébytnosti národního, respektive etnického charakteru či „génia“, nýbrž jako mnohvrstevný palimpsest. Toto pojetí rozvíjí Feichtinger v hlavních tematických okruzích svého výzkumu, jimiž jsou dějiny vědy v 18. až 20. století jako dějiny kultury a politiky, dějiny habsburské monarchie od 17. století a vědy o kultuře („postkoloniální“ teorie, paměť a identita).

Když se před zhruba třiceti lety pokusil filozof Rudolf Haller uchopit svébytný charakter nejen rakouské filozofie, ale i širšího kulturního a intelektuálního *milieu*, v němž se utvářela, vyzdvihl jako jeho hlavní aspekty zvláště realismus a střízlivou distanci vůči neověřitelným spekulacím.² Záměr předkládané publikace je poněkud jiný – i zmíněná svébytnost by z jejího hlediska vyhlížela jako pokus o pozitivní uchopení „esence“; vřdyt „esencialismus“, respektive „substancialismus“ je právě myšlenkovou pozicí, vůči níž se kritika této publikace obrací. Také záběr Feichtingerovy knihy je jiný: jde mu o pojetí vědy v širším, kulturně-politickém kontextu. Přesto lze najít její styčný bod s Hallerem v tom, že sleduje jistou linii, jež tvoří sice nikoli jediný, ale jeden z podstatných rysů „rakouského“ (v teritoriálním významu habsburské monarchie) myšlení a kultury. To ovšem, jak uvidíme, vyvolává i některé otázky.

Feichtingerova rozsáhlá a obsažná publikace, jež může být pro zdejší odborné publikum inspirující i tím, jak ve svém syntetizujícím záběru integruje české myšlení do širšího transnacionálního kontextu, sleduje více linií. Pokusím se zachytit aspekty, jež mají obecnější relevanci z hlediska intelektuálního pozadí problematiky novějších a soudobých dějin. Ponechám stranou jednak specifitější otázky, jako je problém „reflexivity“ vědeckého přístupu, jednak tematiku sahající příliš hluboko do historie, jako je vliv reformního pražského katolicismu inspirovaného Bernardem Bolzanem na školské reformy v 19. století v Rakousku.

Základní Feichtingerův přístup, obezřetný vůči myšlenkovým konstruktům vydávaným za uchopení podstaty určitých jevů (jak lze charakterizovat esencialismus), je zřejmý už v úvodních partiích knihy. Na základě analýz Moritze Csákyho tu autor dává do protikladu esencialisticky impregnovaný pojem *Mittleeuropa*, poplatný tradici německé mocenské a kulturní dominance, a pojem *Zentraleuropa*, jenž vychází z chápání každé tradice jako „palimpsestu“ obsahujícího různé kulturní vrstvy (s. 101 a 502). Feichtinger tak odmítá i statické geografické pojetí „Střední Evropy“, definovatelné nějakým „podstatným rysem“, jako například katolicismem. Střední Evropa je mu komunikačním prostorem bez striktního omezení, vyznačuje

Heldenplatz. Wien, Pichler 2002 (viz HÁLA, Vlastimil: Rakouská identita v proměnách času. In: *Soudobé dějiny*, roč. 13, č. 1–2 (2006), s. 174–177).

2 HALLER, Rudolf: *Studien zur Österreichischen Philosophie: Variationen über ein Thema*. Amsterdam, Rodopi 1979.

se různými prostorovými i časovými překryvy, propletením rozmanitých tradic, a zejména „plurikulturalismem“ (s. 66–75). V této souvislosti je pro nás zajímavé, že se autor staví kriticky i k některým „disidentským“ přístupům z období takzvaného reálného socialismu, jež „Střední Evropu“ vymezovaly především vůči, respektive spíše *proti* Rusku (György Konrad, Milan Kundera); Feichtinger zde dává za pravdu kritikám shledávajícím v těchto náhledech až xenofobní rysy (s. 74).

Specifická situace „provozu“ vědy v rakouském mnohonárodnostním státu umožňovala podle Feichtingera zaujmout tři základní postoje: 1) vstřícnost vůči konzervativním vládnoucím elitám, mimo jiné i akceptováním ideje „státního národa“; 2) postoj angažované participace na utváření exkluzivní kulturní a jazykové identity jednotlivých národů, a tedy i podpory jejich nacionalistických ambicí; 3) postoj vůči politické sféře distancovaný, ale zároveň nezávisle na ní autonomně angažovaný (což má ovšem i politické konsekvence). Jako hlavní představitele této třetí koncepce vědy, k níž se sám hlásí, jmenuje autor právního teoretika a historika Hanse Kelsena, zakladatele psychoanalýzy Sigmunda Freuda, historika umění Aloise Riegla a zástupce „Vídeňského kruhu“ filozofy Ludwiga Wittgensteina a Ernsta Macha (s. 188). Každý z nich realizoval uvedený základní přístup svébytným způsobem: Kelsen svým pojetím „bezsubstančního státu“ (*der substanzlose Staat*), Freud destrukcí substanciálně pojatého jáství neboli „učením o duši bez duše“ (*Seelenlehre ohne Seele*), Mach problematizací substančního pojetí ve fyzice (*Physik ohne Kraft*), Riegl poukazem na konkrétní dobové předpoklady vzniku uměleckého díla a relativizací jeho smyslu, Wittgenstein a další představitelé „Vídeňského kruhu“ (zvláště jeho „levice“, jako Otto Neurath) zaměřením na problematiku jazyka a antimetafyzickým postojem (s. 247–257, 301 aj.). Celkově v této souvislosti autor hovoří o „opuštění pojmu substance“ ve Vídni kolem roku 1900 (s. 301), což bylo podle některých názorů, například filozofa Jean-Françoise Lyotarda, předznamenáním postmodernismu s jeho důrazem na pluralitu (s. 216).

V daném ohledu je podle Feichtingera klíčovým spojujícím motivem *angažmá této myšlenkové linie v demokratickém smyslu* (s. 224, 238–324, 368–388). Autor nalézá celkovou vnitřní souvislost mezi antiesencialistickými teoretickými přístupy a demokratickou orientací na jedné straně, mezi esencialistickými koncepcemi a politicky autoritativními, až totalitními tendencemi na straně druhé; na tuto souvislost poukázal v dobově konkrétním kontextu ostatně už Otto Neurath. Feichtinger dokonce hovoří o „obraně demokracie vědou“ (s. 231 a 382) a uvádí rovněž průběžně nejvýznamnější oponenty této linie: prodemokraticky orientovanému Kelsenovi je jím právní filozof Carl Schmitt i teoretik konzervativně-autoritativního státního uspořádání Otmar Spann a další, vůči Freudovi se zase vymezovali Carl Gustav Jung, historik náboženství a antropolog Wilhelm Schmidt či historik pravěku Oswald Menghin (s. 355–374, 460 aj.).

Poněkud zvláštní postavení mají Feichtingerovy opětovné návraty k Freudově knize o Mojžíši a vzniku monoteismu z roku 1939 (*Der Mann Moses und die monotheistische Religion*), jíž proslulý psychoanalytik sledoval usmíření křesťanské a židovské tradice, jež tehdy byly chápány především jako protikladné, poukazem na zamlčené, do podvědomí zatlačené motivy u obou náboženství. V židovství je

to domnělá vražda Mojžíše, spáchaná „ve skutečnosti“ samotnými Židy, u křesťanů zavraždění Ježíše, na Židy přenesené. Společným motivem obou přístupů je zde typicky freudovská interpretace *zamlčení vlastní viny a jejího přesunutí na jiné*. Odhalení těchto kořenů má podle Freuda i terapeutickou funkci (s. 391–425). Jakkoli se Freudova interpretace i Feichtingerovi (který je touto knihou až uhranut) zdá poněkud násilná, oceňuje její smířující intenci, tolik kontrastující s rozpoutáním rasově motivovaných vášní v nacistickém Německu (a po „anšlusu“ i Rakousku) vpředvečer druhé světové války (s. 185, 311, 391–425, 501 n.).

Jako jistý pandán Freudova antiesencialismu uvádí Feichtinger zčásti obdobné pojetí psychických fenoménů u francouzského sociologa Maurice Halbwachse, který se obracel proti esenciálnímu pojetí paměti jako zásobnice, z níž stačí vybírat (z němčiny přejatý výraz „špejchar“ je zde velice případný). Halbwachs zdůrazňoval především sociální podmíněnost paměti, její vazbu ke konkrétním sociálním referenčním rámcům (*cadres sociaux*), její selektivní charakter a rekonstruktivní povahu ve vzpomínkách zachycené minulosti (s. 518–527). Lze dodat, že jeho teoretická východiska byla nově aktualizována v souvislosti s obecnou „konjunkturou memorialismu“ (Pierre Nora), ale i s jeho specifickou podobou v postkomunistických zemích, zvláště v devadesátých letech minulého století a na počátku století našeho, především v souvislosti se spory o „paměť národa“.³

Zatímco u Freuda a ještě více Riegla je zařazení do tradice antiesencialismu v sepětí s demokratismem, respektive spojení mezi oběma těmito přístupy, pojato v obecné rovině, dílo Hanse Kelsena je pro Feichtingera průkazným příkladem konkrétní realizace onoho sepětí, což dokládá zejména na protikladném stanovisku jeho antipoda Carla Schmitta. Kelsen, reprezentant „čisté právní vědy“, zdůrazňoval pozitivní charakter plurality a stát chápal jako právní prostor, jehož forma nemůže být založena na homogenním základě etnickém, třídním ani sociálněpsychologickém. Naproti tomu Schmitt stále více kýženou homogenitu státního celku pojímal v substanciálním smyslu jako stejnorodost národního typu, nebo alespoň podmíněnou jasným určením „státního národa“. Ve třicátých letech chápal jednotu národa už jednoznačně na etnickém, rasovém a biologickém základě (s. 108, 247–256, 376–378). Zajímavé je, že podobně jako kritikové klasické parlamentní demokracie z opačného ideologického, zejména marxistického pólu odmítal i Schmitt „abstraktní“ charakter demokracie. I když Feichtinger zde akcentuje především jednu fázi Schmittova rozporuplného myšlenkového vývoje, slouží kontrapozice obou myslitelů vhodně k tomu, aby na jejich příkladu byla demonstrována politická inklinace: antisubstancialistická orientace k demokracii (Kelsen sympatizoval se sociálnědemokratickým směřováním), substancialistická orientace k autoritativním až totalitním politickým konceptům (konzervativní katolík Schmitt se ve třicátých letech angažoval pro nacistické hnutí, byť ne jednoznačně; s. 68 n., 250, 381).

Nejostřeji a také z hlediska problematiky současných dějin politicky nejaktuálněji se Feichtingerovo přesvědčení o ideově-politických konotacích esencialistického

3 Srv. OLŠÁKOVÁ, Doubravka: K diskusi o paměti v českém kontextu „druhého života“. In: *Dějiny – teorie – kritika*, roč. 1, č. 2 (2004), s. 269–280.

a antiesencialistického východiska projevuje v analýze u nás málo známého typu antisemitismu katolické provenience, vycházejícího z pojetí *duše jako esence*, kde *jinačnost* „židovské duše“ je konfrontována s „duší křesťanskou“. Rozdíl mezi Židy (židy) a křesťany je tak podle předního reprezentanta tohoto pojetí Wilhelma Schmidta „spirituálně podmíněn“ (s. 463–502). Tento typ antisemitismu není totožný s obligátním „křesťanským“ poukazem na odpovědnost Židů jako celku za ukřižování Ježíše Krista a samozřejmě ani s vulgárním biologicky rasovým pojetím. Feichtinger odhaluje hlubší základ takovéhoho esencialistického pojetí v rozlišení „vlastního“ – *implicite* hodnotnějšího – a „cizího“, což se i obecněji manifestuje ve vytváření ideologie „My“ (*Wir-Ideologie*, s. 302), zdaleka nevázané na náboženský kontext.

Tuto katolickou variantu antisemitismu analyzuje autor v kontextu s oficiálním diskurzem rakouského stavovského státu „domácí výroby“ (Peter Stachel). V tomto státě měla „křesťansko-nacionální“ ideologie, shrnutá Feichtingerem pregnantně do sloganu „*christlich – deutsch – antisemitisch*“, vůdčí pozici (s. 457–497). Jako představitel této „jemné“, respektive „akademicky“ formulované podoby katolického antisemitismu zmiňuje autor zvláště Wilhelma Schmidta, který byl později sám pronásledován nacismem. Naproti tomu ve výslovně pronacisticky angažovaném duchu vystupoval historik „předdějinných“ období a politik „poanšlusového Rakouska“ Oswald Menghin. Pojítkem těchto a podobných, v konkrétní podobě neidentických přístupů bylo podle Feichtingera právě zdůraznění zásadní „jinakosti“ Židů.

Lze doplnit, že ačkoli nejen křesťanství, ale zvláště „němectví“ ve smyslu kulturní a politické dominance hrálo ve stavovském státě Engelberta Dollfusse a Kurta Schuschnigga silnou roli, další dějinný vývoj ukázal, že to neuchránilo tuto formu „fašismu s lidskou tvář“ před nenávistí stoupenců radikálnějšího nacistického, rasově založeného antisemitismu. To se projevilo po připojení Rakouska k Německu, kdy stavovský stát byl paradoxně považován mimo jiné za „ochránce Židů“ (ve srovnání s nacistickou formou antisemitismu tuto roli opravdu zčásti plnil). Feichtingerovy analýzy bychom mohli shrnout do tvrzení, že mezi antisemitismem charakteristickým pro intelektuální profil stavovského státu a antisemitismem rasově založeným, který se uplatnil po „anšlusu“, existovala *jak diskontinuita, tak kontinuita*.

Ač zde nelze blíže sledovat historickou linii Feichtingerovy práce, pokládám za důležité upozornit na autorovo zasazení *problematiky nacionalismu* do obecnějších souvislostí. Když odhaluje ambivalenci rakouské univerzitní reformy a kulturní politiky v širším smyslu, zdůrazňuje autor, že na jedné straně podporou střízlivého objektivistického pojetí vědy plnila ve vztahu k emancipačním snahám jednotlivých národů monarchie retardující funkci, na druhé straně však (případně spolu s tím) se snažila bránit i radikálnímu rozvinutí agresivního nacionalismu. Sepětí vědy s nacionalismem totiž mělo v mnohonárodnostní monarchii přesně opačné důsledky než v Německu: tam bylo tmelem „národního“ státu (respektive státu takto se prezentujícího), zatímco pro Rakousko (eventuálně Rakousko-Uhersko) představovalo faktor dezintegrující a – jak se také později ukázalo – přímo destruktivní (s. 39 n.).

Je-li společným jmenovatelem pluralisticky otevřeného pojetí vědy odpor proti „esencializaci“ nějakého konstitutivního rysu zkoumaného jevu, pak je souvislost s demokratickými politickými konotacemi samozřejmě prokazatelnější tam, kde

jde o morální, sociální a politický rozměr lidského života. U předmětů zkoumání, jež nemají bezprostřední souvislost s těmito aspekty lidské existence, jako je fyzika či (částečně) oblast uměleckých artefaktů, je prokázání imanentního charakteru takového spojení podstatně obtížnější než tam, kde takřkajíc jde o duši či národ. Tam mohou hrát rozhodující roli nikoli tyto „vnitřní“ a „nutné“, ale „vnější“ a „nahodilé“ faktory.

Základní schéma Feichtingerovy knihy nás tak může vést například k otázce, proč se v ní vůbec nevyskytuje osobnost Tomáše Garrigua Masaryka, který by mohl sloužit svou dějinněfilozofickou koncepcí, navazující na (spíše marginálně zmiňovaného) Palackého, za příklad „esencialistického“ pojetí, byť ve své filozofii českých dějin učinil právě z demokracie, respektive afinity k demokracii, jakoby paradoxně „esenciální“ osu svého pojetí smyslu českých dějin. Masarykova praktická politická angažovanost se přitom bezpochyby nesla v demokratickém duchu. Jistě by bylo možné najít víc příkladů problematizujících Feichtingerovo schéma. To má podle mě své opodstatnění, jen pokud není pojato jako dogma, nýbrž jako jedna z interpretací určité linie „rakouského myšlení“, tematizující složitý vztah mezi vědeckými přístupy a politickou orientací. Tento problém lze shrnout nejspíš tak, že „antiesencialistické“ pojetí vědy je podpurným faktorem politické demokratické orientace, a nikoli její dostatečnou, respektive nutnou podmínkou; vztah mezi antiesencialismem a demokratickou orientací je prostě pravděpodobnější než vztah opačný.

Jinak je pro Feichtingerovu knihu příznačný velmi kritický vztah ke konzervativnímu profilu rakouských vládnoucích elit (u nás zvláště v devadesátých letech) často idealizované „podunajské monarchie“. Aktuální význam Feichtingerovy knihy spočívá v neposlední řadě i v tom, že tematizuje netoliko historické konotace zkoumané problematiky, nýbrž i její aktuální relevanci, když ji vztahuje k myšlenkám současnosti, což se týká zejména impulzu „plurikulturalismu“ (Jürgen Habermas, Jean-François Lyotard, Anil Bhatti a další; s. 216 a 551).

Feichtingerova monografie je obdivuhodným pokusem tematizovat a interpretačně zvládnout obrovské množství různorodého materiálu; to jí vtiskuje také poněkud heterogenní charakter. Někde se zdají autorovy minuciózní distinkce trochu umělé, například mezi multikulturalismem a plurikulturalismem, když pojem „multikulturalismus“ je pro něj titulem pro rezervování „toho univerzálního“ pro vlastní kulturu, zatímco „to zvláštní“ ve smyslu jiného jako cizího je přiřčeno „tomu druhému“, a tedy „cizímu“ (s. 66, 99 n., 551). V každém případě je však tato publikace obsáhlým zdrojem informací a podnětem k rozmanitému zamýšlení, kromě jiného i nad dějinami a souvislostmi českého myšlení ve středoevropském prostoru.

Recenze

S růžovým trojúhelníkem v Buchenwaldu

Jakub Diviš

BRÁZDA, Rudolf – SCHWAB, Jean-Luc: *Cesta růžového trojúhelníku: Nacistická likvidace homosexuálů ve vzpomínkách posledního pamětníka*. Z francouzštiny přeložila Zuzana Dlabalová. Praha, Paseka 2012, 200 stran, ISBN 978-80-7432-199-3.

Že v nacistických koncentračních táborech byli v letech 1933 až 1945 věznění převážně političtí odpůrci a Židé, je dostatečně známo a vypovídají o tom četné vědecké i populárně naučné práce. Současně však na historickou periferii ustupují skupiny, které byly postiženy nacistickou perzekucí kvůli své náboženské víře či sexuální orientaci. Jejich reflexe těchto událostí nebyla tak intenzivně společensky pěstována jako paměť obětí holokaustu nebo příslušníků protinacistického odporu. Navíc o těchto případech často chybějí archivní záznamy a vzhledem k značnému časovému odstupu už téměř není možné získat osobní svědectví přímých účastníků.¹

1 Diskriminací a pronásledováním homosexuálů a lesbiček v období nacistické vlády se zabývají např. následující práce: GRAU, Günter (ed.): *Homosexualität in der NS-Zeit: Dokumente einer Diskriminierung und Verfolgung*. Frankfurt/M., Fischer-Taschenbuch Verlag 2004 (2. vydání); HOFFSCHILDT, Rainer: *Die Verfolgung der Homosexuellen in der NS-Zeit: Zahlen und Schicksale aus Norddeutschland*. Berlin, Rosa Winkel 1999; HOHMANN, Joachim S. (ed.): *Keine Zeit für gute Freunde: Homosexuelle in Deutschland 1933–1969: Ein Lese- und Bilderbuch*. Berlin, Foerster 1982; JELLONNEK, Burkhard: *Homosexuelle unter*

Jean-Luc Schwab, regionální pracovník francouzského národního památkového sdružení Zapomenutí v paměti (*Oubliés de la mémoire*), které shromažďuje poznatky o deportovaných homosexuálech v období nacistického Německa,² se českým čtenářům představil jako autor jediného autorizovaného životopisu Rudolfa Brázdy, posledního známého žijícího svědka, jenž byl pro svou homosexuální orientaci vězněn v koncentračním táboře.³ Během let 2008 až 2010 vedl s Rudolfem Brázdou rozhovory, na jejichž základě a s použitím dalších pramenů se snaží zprostředkovat veřejnosti nacistickou likvidaci homosexuálů. Pro zdejšího čtenáře může být publikace tím zajímavější, že její aktér je českého původu.

Publikace vyváženě zachycuje celý život Rudolfa Brázdy. Narodil se roku 1913 v saské vesnici Brossen, na území tehdejšího Německého císařství, kam jeho rodiče na sklonku 19. století odešli z Plzeňska kvůli špatné hospodářské situaci. Německé instance v něm tudíž spatřovaly cizince, což se také odrazilo v soudním líčení z roku 1937, kdy se poprvé zodpovídal ze své homosexuální orientace. Tehdy si z úst soudce vyslechl, že „jako cizinec narozený v Německu ... se měl vynasnažit ... svůj sklon proti přírodě potlačit, protože je známo, jaké nebezpečí smilstvo mezi muži představuje pro celý německý národ“ (s. 39). Po odsouzení strávil několik měsíců ve vězení na základě paragrafu 175 Trestního zákoníku Německého císařství, který stanovil, že „smilstvo proti přírodě páchané mezi osobami mužského pohlaví nebo mezi mužem a zvířetem se trestá odnětím svobody; může vést i ke ztrátě občanských práv“ (s. 25). Zanedlouho se tento paragraf stal právním podkladem pro soustavné nacistické pronásledování tisíců homosexuálů a jejich věznění v koncentračních táborech.

dem Hakenkreuz: Die Verfolgung von Homosexuellen im Dritten Reich. Paderborn, Schöningh 1990; JELLONNEK, Burkhard – LAUTMANN, Rüdiger (ed.): *Nationalsozialistischer Terror gegen Homosexuelle: Verdrängt und ungesühnt.* Paderborn – München – Wien – Zürich, Schöningh 2002; SCHOPPMANN, Claudia: *Nationalsozialistische Sexualpolitik und weibliche Homosexualität.* Pfaffenweiler, Centaurus-Verlag-Gesellschaft 1991. K perzekuci homosexuálů v Protektorátu Čechy a Morava viz např. SEIDL, Jan: Křižácké tažení, či ostrov reálného bezpečí? Perzekuce homosexuality v Protektorátu Čechy a Morava. In: HIML, Pavel – SEIDL, Jan – SCHINDLER, Franz (ed.): „Miluji tvory svého pohlaví“: *Homosexualita v dějinách a společnosti.* Praha, Argo 2013, s. 207–269.

- 2 Viz *Oublié-e-s de la Mémoire* [online], [cit. 2013-01-25]. Dostupné z: <http://www.devoiretmemoire.org/>. Stručný profil autora je dostupný na webové stránce <http://www.babelio.com/auteur/Jean-Luc-Schwab/99245> [cit. 2013-01-25].
- 3 Původní vydání: *Itinéraire d'un Triangle Rose.* Paris, Florent Massot 2010. Není proto také náhodou, že úvodního slova se ujala Marie-José Chombard de Lauwe, předsedkyně Nadace pro uchování vzpomínky na deportace, kterou nacisté v letech 1943–1945 věznili v koncentračních táborech Ravensbrück a Mauthausen. Nadace se mimo jiné snaží shromažďovat a uchovávat svědectví přeživších. Jak uvádí server nadace, z Francie bylo deportováno celkem 165 tisíc lidí, z nichž 89 tisíc nacisté evidovali jako zločince, homosexuály apod. Zbýlých 76 tisíc osob, z toho 11 tisíc dětí, bylo odtransportováno v rámci „konečného řešení židovské otázky“. Zatímco z původního počtu osob v první kategorii deportovaných se navrátilo celkem šedesát procent, z Židů deportovaných z Francie přežila válku pouhá tři procenta. (Viz *Fondation pour la mémoire de la déportation* [online], [cit. 2013-01-25]. Dostupné z: <http://www.fmd.asso.fr/>).

V knize nechybí zmínka o snahách sexuologa Magnuse Hirschfelda zrušit ve Výmarské republice dané ustanovení. Homosexuál Hirschfeld stejně jako někteří další vedl v Německu veřejnou kampaň za práva této sexuální menšiny, jež v konzervativních kruzích vzbudila značnou nelibost. Nástup moderní doby s sebou nesl mimo jiné uvolněnost a svobodu v sexuálních projevech, a přestože tento trend měl předchůdce již před Velkou válkou, v očích staré, konzervativní generace Němců vyvolával značné neporozumění a pobouření. Jistě není bez zajímavosti, že v roce 1919 Hirschfeld vytvořil z Vědecko-humanitárního výboru Ústav pro sexuální vědu, který se o čtrnáct let později stal terčem útoku členů Svazu nacionálněsocialistických německých studentů.⁴

Homofobní postoje, citelné už na sklonku existence Výmarské republiky, po nástupu nacistů k moci nabyly ještě na intenzitě. S podporou katolických a konzervativních kruhů nacisté započali s bojem proti všemu, co mohlo překážet zvyšování německé porodnosti.⁵ Zásadní krok představoval zákon z června 1935 rozšiřující paragraf 175. Dle dosavadního ustanovení bylo pro uvěznění „pachatele“ nutné dokázat, že došlo k souloži. Nové znění tento právní aspekt odstranilo a nahradilo neurčitým „nepřirozeným sexuálním jednáním“ (*Unzucht*); jinými slovy nyní při styku nemuselo dojít k sexuálnímu aktu.⁶

Po svém propuštění na přelomu let 1937 a 1938 se Rudolf Brázda rozhodl pro odchod do Československa, konkrétně do Karlových Varů. V tomto životním období si vydělával jako tanečník v klubech, kde se zdržovali homosexuálové, anebo se živil herectvím v kočovném divadle. Poměrně spokojený život narušilo připojení československého pohraničí k hitlerovskému Německu. Poté se rozběhlo nové předběžné vyšetřování, které inspektory kriminální policie dovedlo až k Brázdovi a jeho okruhu homosexuálních přátel. Šetření nakonec v září 1941 vyústilo do chebského procesu, v němž byl nad Rudolfem Brázdou vynesena rozsudek čtrnácti měsíců odnětí svobody za homosexuální styky, které praktikoval mimo jiné s Antonínem H., s nímž udržoval vztah od svého příchodu do Československa. Po vazbě v Chebu ho justiční úřady v únoru 1942 přemístily do Cvikova, který není v textu blíže představen. Čtenáři proto uniká alespoň základní informace, že se jedná o saské město, kde se nacházela nacistická káznice. Ač Rudolfu Brázdovi vypršel v květnu téhož roku trest, byla na něj vzápětí uvalena takzvaná ochranná vazba (*Schutzhaft*). Toto cynicky pojaté vězeňské opatření – původně se jednalo o pruskou formu vazby z dob napoleonských válek – vzešlo z takzvaného Nařízení na ochranu lidu a státu,

4 Blíže viz EVANS, Richard J.: *Nástup Třetí říše*. Praha – Plzeň, Pavel Dobrovský – BETA s.r.o. a Jiří Ševčík 2006, s. 134–136 a 342.

5 O nátlakových skupinách bojujících za sexuální svobodu, reformě potratových zákonů, legalizaci homosexuality a veřejné distribuci antikoncepčních prostředků viz TÝŽ: *Třetí říše u moci*. Praha – Plzeň, Pavel Dobrovský – BETA s.r.o. a Jiří Ševčík 2009, s. 342.

6 Oproti tomu ženské homosexualitě nacisté věnovali nevalnou pozornost. „V Německu, podobně jako v dalších evropských zemích, nebyla ženská homosexualita v rozporu se zákonem a trestní zákoník se o ní nezmiňoval. Přesto ale bylo pravděpodobné, že i lesbické ženy bude v nacistickém Německu čekat zatčení a deportace do koncentračního tábora, pokud jejich jednání překročí z hlediska úřadů únosnou míru.“ (*Tamtéž*, s. 427.)

přijatého nacisty koncem února 1933. Na jeho základě byla vazební doba stanovena na neurčito a místem jejího výkonu nacisté určili státní trestnice nebo – v častějších případech – koncentrační tábory. Cílovým táborem pro Rudolfa Brázdu se tak stal koncentrační tábor Buchenwald v Durynsku.

Zde byl jeho poznávacím znamením růžový trojúhelník, označující homosexuály, spolu s písmenem T (*Tscheche*) a přiděleným vězeňským číslem 7952; tyto symboly nosil našité nahoře na levé straně blůzy a na pravé nohavici. Po přijímacím rituálu se jako vězeň-homosexuál ocitl na samém dně vězeňské hierarchie. Z této sociální stratifikace uvnitř koncentračního tábora zákonitě plynul rozsah likvidačního tlaku táborové moci. Rudolf Brázda jako nový vězeň nastoupil ke komandu pracujícímu v lomu, kam táborová administrativa podle Schwaba zařazovala zejména židovské vězně, sovětské válečné zajatce a Poláky – tedy kategorie, které stály v centru nacistické genocidní politiky. Společně tvořili takzvané trestní komando a kompanie K a v kamenolomu vykonávali nejnebezpečnější práce. Samozřejmě sem mohli být umístěni také homosexuálové a členové dalších vězeňských skupin, netýkalo se to ale každého nováčka. Zařazení nově příchozích na jednotlivá pracoviště se odvíjelo hlavně od vzdělání či zaměstnání, které dotyčný vykonával ve svobodném životě. Zvláště to platilo od přelomu let 1942 a 1943, kdy nacisté začlenili síť koncentračních táborů do válečné produkce. Svévole stráží SS a některých vězeňských předáků ztěžovala životní podmínky nejen v kamenolomu, ale i uvnitř samotného tábora. Přesto se již v kamenolomu Rudolf Brázda setkal s homosexuální náklonností jednoho z kápů.

Recenzovaná publikace se výlučně zaměřuje na projevy homosexuálních praktik mezi vězni, aniž by zde byla nastíněna obecnější souvislost mezi životními podmínkami a sexualitou v koncentračním táboře. Životní úroveň zde měla ovšem přímý a určující vliv na sexuální apetit, který následkem podvýživy a vyčerpání zeslábl či z valné části zcela vymizel. Dále je nutné poukázat na to, že projevy homosexuálního chování v koncentračním táboře nevyplývaly pouze z přítomnosti vězněných homosexuálů a z faktu, že zde byli internováni výhradně mužští vězni (i když druhé hledisko je zásadní), ale byly též podmíněny pozicí vězně v táborové hierarchii. Zaměříme-li se proto na vězně, „jejichž libido neutlumily drsné táborové podmínky“ (s. 112), bude tu pravděpodobně řeč spíše o vězeňských prominentech (kápech). Ti měli například nejen vydatnější stravu než ostatní vězni, ale mohli také zneužívat své mocenské a autoritářské postavení k vydírání podřízených včetně sexuálního nátlaku a násilí. Jean-Luc Schwab uvádí ale i příklady dobrovolných homosexuálních styků s vidinou zisku nebo jistého zvýhodnění.

Historik Památníku Buchenwald Wolfgang Röhl, jehož francouzský autor cituje, spatřoval v přívalu nových vězňů během roku 1943, z nichž pětadesát procent bylo pod věkovou hranicí třiceti let, důvod nárůstu homosexuálních vztahů v tomto koncentračním táboře. K jejich rozšíření kromě toho přispěla zřejmě ještě jedna důležitá okolnost. Jak poznamenal vězeň koncentračního tábora Dachau lékař František Bláha, „homosexuální styky [se] rozšířily i mezi vězni na blocích, a to

po povolení zásilek z domova“.⁷ Nacisté totiž v roce 1942 povolili vybraným skupinám vězňů přijímat z domova potravinové zásilky. Cílem zajisté nebylo zlepšit stravovací podmínky, ale dosáhnout rychlejší reprodukce pracovních sil vězňů.⁸

Pohlavní styk, jak již bylo zmíněno, vznikal v mnoha případech mezi výše postaveným táborovým předákem a mladíkem, který mu kupříkladu dělal poskoka, takzvaného *pipela*.⁹ Ostatní vězni tyto chlapce nazývali *Puppenjung* neboli „panáčky na hraní“ (s. 113), dané označení je ale možné významově vyložit i jako „prostitutí“. Jean-Luc Schwab se bohužel tématu chlapeckých prostitutů v koncentračním táboře dále nevěnuje, přestože osudy těchto mladých vězňů byly často velmi problematické i tragické. Docházelo k závažným organickým proměnám osobnosti, jako například snížení činnosti pohlavního ústrojí, zmenšení varlat či značnému zvětšení prsů. „U mladších chlapců k typům vysloveně ženským, které pak vtiskovaly i své znaky do celkového chování, pohybu, mluvy, myšlení a citové dispozice,“ komentoval to lékař František Bláha.¹⁰

V závěru kapitoly „Sexualita v táboře“ je ve stručnosti zmíněna existence nevěstince v Buchenwaldu. Schwab se nicméně v líčení jeho vzniku omezuje pouze na vysvětlení Rudolfa Brázdy, že měl plnit zastírací funkci před návštěvami delegací Červeného kříže, aniž by tuto informaci rozšířil a podložil dalšími dostupnými fakty. Je známo, že Buchenwald nebyl jediným koncentračním táborem, kde se nacházel lágrový bordel. Nacisté toto zařízení zbudovali i v dalších čtyřech táborech (Osvětim I, Dachau, Gusen a Mauthausen).¹¹ Od zavedení nevěstinců ve vybraných táborech si říšský vedoucí SS Heinrich Himmler sliboval vzestup nízké válečné produkce zotročených vězňů, protože jejich návštěva měla být umožněna pouze těm, kteří vykazovali vynikající pracovní výkon. Nevěstinec se tak pro vězně stal odměnou za jejich vzorné a poslušné chování, čímž také chtělo velení táborů docílit hladkého provozu. Jak však poznamenal historik a bývalý vězeň koncentračního tábora Dachau Stanislav Zámečník, „opatření se minulo účinkem, neboť političtí vězni tuto vymoženost bojkotovali“.¹² V souvislosti s výzkumem sexuality v koncentračním táboře je zajímavé, jaké poslání v „domech rozkoše“ spatřovali někteří vězni. Historik Miloslav Moulis, který byl v roce 1942 transportován do Osvětimi a nedlouho nato přemístěn do Buchenwaldu, kde zůstal do konce války, soudil, že

7 Podle Františka Bláhy byli v Dachau „homosexuálními aktivisty z 90% Němci, tj. blokáči, šhubáci, kápoové i lidé z revírního personálu, kteří za různé služby, přídavky, a hlavně za jídlo si vydržovali pasivní skupinu ‘milenek’ – hlavně mladých Poláků, později i Rusů“ (BLÁHA, František: *Medicína na scestí*. Praha, Orbis 1947, s. 183 n., 2. vydání).

8 Viz ZÁMEČNÍK, Stanislav: *Za hranicí lidskosti*. Litomyšl – Praha, Paseka 2010, s. 187.

9 Viz REES, Laurence: *Osvětim: Nacisté a „konečné řešení“*. Praha, Euromedia Group k. s. – Knižní klub 2005, s. 112.

10 BLÁHA, F.: *Medicína na scestí*, s. 185.

11 REES, L.: *Osvětim*, s. 202.

12 ZÁMEČNÍK, S.: *Za hranicí lidskosti*, s. 204.

provozem nevěstince nacisté chtěli potlačit homosexuální styky v táboře.¹³ Stejný názor vyslovil například i osvětimský vězeň Józef Paczyński.¹⁴

V případě buchenwaldského nevěstince (takzvané *Sonderbau* – zvláštní stavby), kam bylo 16. července 1943 z Ravensbrücku přivezeno šestnáct vězeňkyň ve věku mezi dvaceti a třiceti lety, je potřeba říci, že ženy se pro sexuální služby rozhodovaly nejen díky vyšším přídělům stravy a lepším životním podmínkám (je-li možné o nich v daném případě vůbec hovořit), ale zejména díky slibu brzkého propuštění. Tuto podstatnou skutečnost Schwab ve své knize opomíjí. Každá vězeňkyně-prostitutka musela denně poskytnout sexuální služby zhruba pěti vězňům. Zákaz vstupu do nevěstince se vztahoval na vězně takzvaného Malého tábora, Židy, Sinti, Romy a vězně sovětské národnosti. Ještě na konci března 1945, tedy necelý měsíc před osvobozením tábora, se v lágrovém bordelu nacházelo devět žen.¹⁵

Pro výzkum soužití ve společenství za „dráty“ je zajisté důležitá také skutečnost, že mezi vězni v Buchenwaldu se pohybovaly stovky homosexuálů, jimž byla přidělena jiná vězeňská klasifikace, takže nespádají do celkového počtu vězňů s různým trojúhelníkem, jichž se dnes uvádí na šest set padesát.

Osvobozený vězeň Rudolf Brázda po válce odešel do francouzských Myhlúz, kde se roku 1950 usadil. Poté začal vyhledávat místa setkávání homosexuálů, jako byly Steinbachovy sady, přestože mu za přistižení při homosexuálních praktikách hrozilo vězení – smutné dědictví vichistického režimu. Ve stejném roce se seznámil s Eduardem Mayerem, svým životním partnerem, kterého nakonec přežil o osm let. Roku 2011 obdržel řád Čestné legie. Rudolf Brázda zemřel začátkem srpna téhož roku ve věku osmadvadesáti let.

Přestože se českým čtenářům konečně dostala do ruky kniha pojednávající o pronásledování homosexuálů v době nacistické vlády, je nutno podotknout, že se jedná jen o strohý nástin této problematiky. Zkoumané téma by jistě bylo možné uchopit komplexněji, třebaže v centru vyprávění stojí jeden konkrétní lidský příběh. Zaměření pouze na prožitky Rudolfa Brázdy čtenáři nenabízí ucelenější představu politických a sociálních souvislostí. Autor se jen zběžně zmiňuje o různých stránkách postavení a perzekuce homosexuálů v nacistickém Německu, aniž by o tom podal zevrubnější výklad. Jako jediný důvod tohoto pronásledování uvádí rasovou motivaci: homosexuální orientace podle nacistického výkladu zamezuje zplození potomstva, a proto je v rozporu s úsilím zajistit nepomíjející rasy. Nacisté však také zastávali a šířili názor, že homosexualita je biologicky vrozená a dědičná, a tudíž není věcí volby. Právě na tomto tvrzení spočívala jejich ideologie homosexuality. Navíc se homosexuálové vzdalovali mužskému ideálu nacistů, jelikož v nich spatřovali zženštilé a degenerované členy společnosti.¹⁶

13 Paměť národa [online], [cit. 2013-01-25]. Dostupné z: <http://www.pametnaroda.cz/index.php/witness/clip/id/540>.

14 Viz REES, L.: *Osvětim*, s. 205.

15 Viz STEIN, Harry (ed.): *Konzentrationslager Buchenwald 1937–1945: Begleitband zur ständigen historischen Ausstellung*. Göttingen, Wallstein 1999, s. 145.

16 Viz PROCTOR, Robert N.: *Rasová hygiena*. Praha, Academia 2009, s. 233 n.; EVANS, J. R.: *Třetí říše u moci*, s. 427.

Na nacistický režim se však pro jeho „kult rasové krásy“, jež ztělesňoval idealizovaný nahý muž odhodlaný bojovat a zemřít za stát a Vůdce, a pro partajní obřady, v nichž se někdy objevoval homoerotický podtext, nahlíží občas naopak jako na tolerantní vůči homosexualitě. Současně byla známá homosexuální orientace některých vysokých funkcionářů nacistické strany.¹⁷ Nabízí se tedy úvaha, zda se obvinění z homosexuálních styků nestalo vhodnou záminkou k odstranění nepohodlných osob a konkurentů uvnitř stranického aparátu. Jako příklad může sloužit nacistická interpretace události ze dne 30. června 1934, kdy byli na Hitlerův rozkaz během takzvané Noci dlouhých nožů zlikvidováni přední velitelé jednotek SA. Třebaže si chtěl Hitler touto akcí upevnit své postavení a zajistit si tak cestu k neomezené moci, hájil její nutnost potřebou „vymýtit homosexualitu, zhýralost, opilství a rozmařily život v rámci SA“.¹⁸ Právě homosexualita velitele úderných jednotek Ernsta Röhma a jejich dalších předáků se stala zdrojem Goebbelsovy propagandy, která pomohla odvrátit pozornost veřejnosti od politického pozadí celé akce. Navíc německá společnost na Hitlera nahlížela jako na obnovovatele pořádku a muže, jenž se velkou měrou zasadil o očistu hnutí. Také se nabízí výmluvné obvinění velitele pozemního vojska generálporučíka Wenera von Fritsche z homosexuálního styku. Hitler z obavy, že skandál vyjde najevo a že v očích veřejnosti povede k oslabení pozice nacistů, se rozhodl Fritscheho odstranit a jeho odchod zastříti vnitřní reorganizací armády. Přestože Fritscheho vojenský soud v březnu 1938 osvobodil, rehabilitace se nikdy nedočkal a svou funkci ministra války, o niž měl kromě jiných zájem i Hermann Göring, musel předat Waltherovi von Brauchitschovi.¹⁹

Pomineme-li chybnou dataci vypuknutí občanské války ve Španělsku (namísto 17. července 1936 je tu uvedeno září 1936), určitý nedostatek spatřuji ve velmi omezeném výčtu informačních zdrojů. Konkrétně zde zcela postrádáme seznam primárních archiválií, což Schwab vysvětluje snahou zjednodušit text a čtenáři tak zpříjemnit celkový literární zážitek. Ovšem v případě zájmu o použité prameny je autor ochoten poskytnout kopie patřičných materiálů.

Při četbě *Cesty růžového trojúhelníku* je nutno si uvědomit, že homosexuálové nebyli pronásledováni pro své politické přesvědčení a postoje vůči nacismu, ale kvůli své přirozenosti, své vrozené sexuální orientaci. Podobně jako v případě židovských obětí, i oni se v očích nacistů provinili svým žitím, svou existencí. Ostatně koncentrační tábory v Hitlerově Německu stejně jako ve Stalinově Sovětském svazu byly „postavené za účelem věznění lidí ne proto, co udělali, ale proto, kým byli“.²⁰ A i když se jedná o poměrně stručnou práci, důležitost jejího vydání tkví v uvědomění příčin a následků násilí, jehož se na této perzekvované skupině nacisté dopustili. V neposlední řadě může podnítit zájem o rozsáhlejší a podrobnější bádání o dalších podobách nacistických represí.

17 Viz SPOTTS, Frederic: *Hitler a síla estetiky*. Praha, EPOCH 2007, s. 122 n.

18 KERSHAW, Ian: *Hitler 1889–1936: Hybris*. Praha, Argo 2004, s. 475.

19 Viz TÝŽ: *Hitler 1936–1945: Nemesis*. Praha, Argo 2004, s. 74–79.

20 APPLEBAUM, Anne: *Gulag: Dějiny*. Praha – Plzeň, Pavel Dobrovský – BETA s.r.o. a Jiří Ševčík 2009, s. 26.

Recenze

Poodhalené tajemství akce „Kámen“

Prokop Tomek

JANDEČKOVÁ, Václava: *Kámen: Svědectví hlavního aktéra akce „falešné hranice“ u Všerub na Domažlicku*. Domažlice, Nakladatelství Českého lesa 2013, 327 stran, ISBN 978-80-87316-35-1.

Zakladatelské období československého komunistického režimu má stále hodně bílých míst. Týká se to i témat, o nichž se již v historické literatuře psalo a s nimiž je tedy zdánlivě odborná veřejnost dobře obeznámena.

Formát provokace známé pod obecným názvem akce „Kámen“ používala Státní bezpečnost v nepřehledných letech 1948 až 1951. Ve stručnosti taková akce spočívala v inscenování falešné státní hranice a úřadovny americké vojenské kontrarozvědky Counter Intelligence Corps (CIC). Do tohoto prostředí byli přiváděni uprchlíci s pomocí sítě provokatérů, ale i nezasvěcených skutečných organizátorů přechodů. Na této „hranici“ (odtud asi pochází název akce, evokující hraniční kameny) se uprchlíci stali nedobrovolnými oběťmi dnes těžko uvěřitelného divadla. Příslušníci Sboru národní bezpečnosti, Státní bezpečnosti i její agenti hráli v uniformách příslušníků německé policie a americké armády věrohodně scénu příchodu a přijetí uprchlíků na území americké okupační zóny v Bavorsku. Při údajném informativním pohovoru v úřadovně důstojníka CIC uprchlíci dobrovolně přiznávali všechny své skutečné i údajné protikomunistické skutky a kontakty. Poté se jakoby náhodou či nedorozuměním dostali zpět na území Československa, které ale ve skutečnosti

nikdy neopustili. Následovala vazba, soudy a další následky. Postižení tento scénář neprohlédli a někteří pravdu nepoznali až do své smrti. Tak dobře hráli aktéři svou hru. Samozřejmě, přála jim tma, neznámý terén, neobvyklá situace i pochopitelné rozrušení uprchlíků. Léčku nerozpoznali dokonce ani tak zkušení zpravodajci jako Oldřich Maláč a Karel Zavadil. Poměrně brzy se o této praxi dozvěděla druhá strana za železnou oponou. Již v červnu 1948 podalo americké velvyslanectví první protestní nótu proti zneužívání amerických státních symbolů k zatýkání uprchlíků. Přesto se akce „Kámen“ dařilo před občany Československa úspěšně utajovat.

Téma provokací Státní bezpečnosti na státních hranicích je pro první léta po únoru 1948 členité. Popsaná modelová situace měla různé varianty. Státní bezpečnost také inscenovala zatčení při přechodu hranic s převaděčem-provokátérem bez použití falešné úřadovny CIC. Na úseku hranic se Sovětskou okupační zónou Rakouska došlo zase k několika případům připravené přímé fyzické likvidace uprchlíků. S tematikou jistě souvisejí i soukromé převody přes hranice, organizované agenty StB snad bez vědomí tajné policie, jež byly spojeny s okrádáním a vraždami uprchlíků. I bez uvěznění se ocitaly oběti potom v Československu bez majetku, zaměstnání a s cejchem nepřítel. Bezpochyby se i vzhledem k závažným následkům jedná o velice důležité historické téma. Nelze vyloučit ani další odhalení v systému těchto provokací. Především je třeba objasnit alespoň jejich rozsah, ani to se zatím ale nepodařilo.

Pojem akce „Kámen“ je tedy označením metody činnosti bezpečnostních orgánů. Jednotlivých akcí toho druhu bylo vykonáno přes jistě složitou přípravu poměrně velké množství. Tyto provokace a další podobné pasti představují jeden z rysů doby, kterou považovali tehdejší aktéři za revoluční. Tvrdili, že jsou oprávněni užívat jakékoliv nástroje k dosažení svých cílů, bez ohledu na zákony. Byli sice příslušníky bezpečnostních sborů, necítili se ale jako ochránci pořádku a zákona, nýbrž jako bojovníci za upevnění komunistické moci. V polovině padesátých let se některými z těchto případů zabývala Inspekce ministra vnitra, viníci však zůstali nepostiženi. V jedné kauze příslušník inspekce například konstatoval: „Pokud jde o příslušníky MV, kteří případ ... zpracovávali, nenavrhují žádná opatření, neboť v r. 1949–50 to byl systém práce, ke kterému byli operativní pracovníci vedeni svými představenými.“¹

Přítom v komplikovaně propojených pramenech objevujeme i příběhy skutečných převaděčů, kteří pomohli tisícům uprchlíků do zahraničí. Odpovědné zkoumání takových případů z přelomu čtyřicátých a padesátých let nepředpojatému badateli umožňuje mimo jiné prokázat, že odboj proti komunistické moci byl skutečností. Samozřejmě byl motivován řadou konkrétních pohnutek. Stejně tak zjišťujeme, jak neobyčejně kruté a cynické bylo chování služebníků moci k občanům, jejichž jedinou vinou byla touha žít v normálních politických poměrech.

1 *Archiv bezpečnostních složek (ABS)*, Praha, fond (f.) Inspekce ministra vnitra (A 8), signatura (sign.) 3374, Přešetření stížnosti ods[ouzené] Boženy Livorové.

Tématu již v minulosti věnovali pozornost historici, kteří ovšem zpracovali jen jeho některé aspekty.² Základní mechanismus akcí „Kámen“ je známý. Do dnešní doby jsou ale objasněny jen některé případy, a i ty často pouze v torzovité podobě. Proto je důležitá i otázka, kolik občanů tato provokační metoda postihla. Není vyloučeno, že její rozsah a důsledky byly mnohem větší, než se jeví při dnešním stavu bádání. Historici tu narážejí jednak na problém, že tehdejší doba nepřála vytváření písemných dokladů. Navíc se jednalo o činnost i tehdy z hlediska zákona pochybnou. Další komplikaci představuje sama struktura archivů Státní bezpečnosti, v nichž nelze vyhledávat případy podle formy použité provokace nebo způsobu zadržení obětí. Dodnes není například ani bezpečně prokázáno, na kolika lokalitách podél státní hranice se takovéto provokace odehrávaly a kolik konkrétních akcí se uskutečnilo. Stejně tak neznáme jména všech jejich účastníků z řad příslušníků i spolupracovníků Státní bezpečnosti.

Dosud nejrozsáhlejší práce na dané téma přináší odpovědi na řadu otázek. Václava Jandečková, autorka monografie s výmluvným názvem *Kámen: Svědectví hlavního aktéra akce „falešné hranice“ u Všerub na Domažlicku*, vytvořila pozoruhodné dílo. K tématu přistoupila především s dokonalou znalostí prostředí, konkrétního terénu, místních pamětníků, osobních vazeb a lokálních dobových reálií. A také s viditelným osobním zaujetím, protože jeden z převaděčů v oblasti Domažlicka (Ota Tulačka) byl její dědeček. Autorka se soustředila především na okolí Všerub, na přechody státních hranic v této oblasti a na vývoj postojů tamních příslušníků Sboru národní bezpečnosti v poúnorových poměrech. Sleduje také osudy několika z nich později v emigraci, jak se zde uchytili nebo jak byly přerušeny jejich vazby s rodinami doma.

Vydání knihy ohlašovala dílčí studie, publikovaná rovněž anglicky ve specializovaném periodiku vydávaném univerzitou ve Štýrském Hradci.³ Při svém bádání autorka dokázala získat řadu dokumentů a svědectví, a to i mimo tradičně nejvíce využívaný Archiv bezpečnostních složek. Jejím hlavním trumfem je objevení dosud neznámého a vpravdě unikátního pramene – obsáhlé zprávy Stanislava Lišky, hlavního aktéra akce „Kámen“ ve Všerubech a v té době současně velitele všerubské stanice SNB. Rukopis ležel nepovšimnut od svého vzniku v roce 1959 až do ledna 2013 ve vlastnictví rodiny již zemřelého Stanislava Lišky v Kanadě. Po dlouhém a trpělivém pátrání se autorce podařilo rodinu vyhledat a získat tento klíčový dokument i jedinečné fotografie.

2 Viz FROLÍK, Jan: Plukovník Antonín Prchal a jeho doba. In: MARTINOVSKÝ, Ivan (ed.): *Minulostí Západočeského kraje*, sv. 31. Plzeň, Albis international 1996, s. 129–188; TOMEK, Prokop: Amon Tomašoff – dobrodruh ve službách komunistů. In: *Securitas Imperii*, č. 12: *Sborník k problematice 50. let*. Praha, Úřad dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu 2005, s. 5–28; LUKEŠ, Igor: KÁMEN: Studenoválečná akce s americkým rozměrem. In: *Historie a vojenství*, roč. 55, č. 3 (2011), s. 40–46.

3 JANDEČKOVÁ, Václava: Akce „KÁMEN“ – Všeruby 1948: Nová odhalení v případě falešné hranice Evžena Abrahamoviče. In: *Paměť a dějiny*, roč. 7, č. 2 (2013), s. 75–89; TÁŽ: Operation „KÁMEN“ – Všeruby 1948: New revelations in the case of the fake Czech border established to Germany. In: *Journal for Intelligence, Propaganda and Security Studies*, roč. 7, č. 1 (2013), s. 49–68.

Autorka z Liškova rukopisu vydatně cituje a využívá jej k podrobné rekonstrukci událostí na česko-bavorské hranici po komunistickém převratu. Stanislav Liška psal bez tlaku a zájmu veřejnosti či úředních míst. Jak uvádí, zanechal toto svědectví pro své potomky asi deset let po událostech. Neplánoval přitom jeho publikaci, což je také důležité. Nicméně jistá Liškova autostylizace je tu pravděpodobná a její míru lze obtížně přesně určit. Zejména to platí pro vysvětlení motivací jeho jednání ve složitém období kolem února 1948. Mnohá Liškova tvrzení se ale naštěstí dají kriticky konfrontovat s archivní dokumentací Státní bezpečnosti, což autorka také soustavně činí. Samotný rukopis je věcný, doplněný i náčrtky. Autor působil v pohraničí dlouhá léta jako četník a velitel policejní stanice, takže byl schopen podat faktograficky hodnotnou zprávu. Také díky tomu mohla Václava Janděčková ve své knize v historických souvislostech zachytit vývoj hraniční oblasti na Domažlicku od třicátých let až do konce let čtyřicátých.

Absence hodnotného dokumentačního materiálu z „druhé strany“ někdejší železné opony přitom představuje problém, který poznamenává většinu produkce věnované třetímu odboji nebo dějinám perzekuce v době komunistické vlády. Zdejší historické práce bývají založeny především na materiálech z provenience Státní bezpečnosti, zatížených nejen tendencí, ale nezřídka i autocenzurou svědků a dalších aktérů. A faktografická hodnota dnes pořizovaných svědectví aktérů z doby komunismu je zase devalvována uplynulým časem.

Studie Václavy Janděčkové nelíčí aktéry černobíle. Nezakrývá fakt, že stejní příslušníci SNB, kteří převáděli ve velkém počtu uprchlíky přes hranice, se na druhou stranu (byť snad nedobrovolně) podíleli i na provokacích Státní bezpečnosti. Autorčina interpretace událostí je bezpochyby cenným příspěvkem do současné diskuse o třetí odboji. Poskytuje fakty podloženou odpověď na dnes obvyklé relativizování postojů a skutků odpůrců nově etablované komunistické moci. V neposlední řadě je třeba konstatovat, že kniha *Kámen* je čtivě napsaná. Autorka není profesí historička, svým osobním zaujetím a invencí však dokázala vytvořit skutečně zajímavou a přínosnou práci. Jedinou její slabinou je snad jistá (byť pochopitelná) nejistota v interpretaci dokumentů a menší zběhlost v diplomatice nebo také v tehdejší organizaci bezpečnostního aparátu. Konec čtyřicátých let je však z hlediska dějin státní správy v oblasti bezpečnosti stále ještě hodně neprozkoumaným terénem.

Ovšem provokace jako metoda činnosti nebyla Státní bezpečnosti vlastní jen v zakladatelském období komunistického režimu. Neštítla se používat řadu praktik na hranici zákona či až za ní ani později, prakticky až do konce své existence. Paradoxně nepřilíš známé jsou takovéto, snad neméně drzé případy z osmdesátých let. Jeden z nich bych zde chtěl připomenout, aby bylo patrné, že lze zkoumat provokaci jako specifický způsob chápání bezpečnostní práce v době komunistické vlády v Československu.

Nezákonnou kontrolou telefonického spojení amerického velvyslanectví 30. dubna 1982 zachytila Státní bezpečnost telefonát údajného redaktora deníku *Mladá fronta* dr. Vokála, který se chtěl spojit s tiskovým tajemníkem velvyslanectví. Volající nabízel svou spolupráci americké zpravodajské službě a jako protislužbu žádal umožnění emigrace. Na výzvu údajného amerického diplomata – ve skutečnosti

příslušníka II. správy SNB – se volající 4. května 1982 dostavil na schůzku na konečné zastávce tramvaje v Praze-Vokovicích. V roli dalšího amerického diplomata se jí zúčastnil vedoucí starší referent-specialista 2. oddělení 1. odboru II. správy SNB major Miloslav Pitra. Dotyčný občan se mu legitimoval (!), a tak byla snadno zjištěna jeho totožnost – volajícím byl zaměstnanec Dopravních podniků Hlavního města Prahy Petr Kubíček. Elegantně oblečený Pitra s americkým časopisem v ruce, zahraničními náramkovými hodinkami a hovořící lánanou angličtinou měl na těle nahrávací zařízení. Z okna nedalekého bytu jiného příslušníka StB bylo setkání natáčeno videokamerou. Na další schůzce na Kampě o tři dny později Kubíček předal na vyžádání vlastnoručně napsanou nabídku spolupráce a fotografie svého bratra (příslušníka ministerstva vnitra) ve společnosti údajně vysoce postavených kolegů. Již 13. května 1982 byl Petr Kubíček zadržen a vzat do vazby. V průběhu vyšetřování mu bylo předloženo „Album zaměstnanců zastupitelského úřadu USA v Praze“ s osmnácti fotografiemi. Na jedné z nich poznal muže, s nímž se sešel ve Vokovicích a na Kampě a který se mu představil jako zaměstnanec amerického velvyslanectví; na další muže, který se zdržoval poblíž místa schůzky na Kampě. Vyšetřovatel Kubíčkově předložil k identifikaci i jeho vlastnoruční nabídku spolupráce americké zpravodajské službě a fotografie, které předal při schůzce na Kampě údajnému americkému diplomatovi. Vyšetřovatel Kubíčkově vysvětlil, že „vedená písemnost byla předána FMV Správou služeb diplomatického sboru s tím, že byla nalezena v bytě Myrona Hoffmanna, USA státního příslušníka, I. tajemníka ZÚ USA, který dne 31. 5. 1982 ukončil v ČSSR svoji akreditaci“.⁴ Zmíněný dopis s hlavičkou Správy služeb diplomatického sboru příslušníci II. správy SNB vyrobili, včetně neexistujícího čísla jednacího. I to bezpečně potvrzuje, že celá historika o nálezu dopisu v bytě amerického diplomata byla vymyšlená. Petr Kubíček se tak vůbec nesetkal s žádným americkým diplomatem a nemohl se tedy ani dopustit trestného činu vyzvědačství. Přesto byl vyšetřován a obviněn ze skutku, který se nestal. Městský soud v Praze nakonec 8. listopadu 1982 Petra Kubíčka odsoudil k trestu pěti let odnětí svobody nepodmíněně. Odsouzený si celý trest odpykal.⁵ Zatímco úmysly oběti v tomto případě byly v podstatě zjištěné, motivaci zaměstnanců StB musíme hledat ve snaze vykázat výsledky a občas chytit nějakého „špiona“, když už se v osmdesátých letech skutečnými úspěchy v tom směru chlubit nemohli.

Závěrem ještě drobná aktualizace. V knize Václavy Janděčkové se hovoří o podnětu historika Igora Lukeše k trestnímu stíhání Evžena Abrahamoviče, jednoho z organizátorů akce „Kámen“. Ten však mezitím v březnu 2014 zemřel. Snad proto nebude od věci připomenout zde několik podrobností z jeho života. Evžen Abrahamovič se narodil 8. července 1921 v obci Bušino v okrese Tačovo, tehdy na Podkarpatské Rusi. Pocházel z maďarské židovské rodiny a jeho otec vlastnil velkostatek.

4 ABS, f. Vyšetřovací spisy StB – centrála, sign. V-35127 MV, Správa vyšetřování StB, proti obviněnému Petru Kubíčkově, narozložený ... 1944 v Brně, pro § 7/1 k § 105/1 tr[estního] zák[ona], s. 120–128, 3.8.1982, protokol o výslechu obviněného.

5 K případu viz TOMEK, Prokop: „Špionáž“ v normalizačním Československu. In: *Paměť a dějiny*, roč. 2, č. 3 (2008), s. 5–24.

Rodiče i oba sourozenci zahynuli v Osvětimi. I Evžen Abrahamovič po absolvování reálného gymnázia s maturitou v Užhorodě (1933–1941) prošel od 21. října 1942 řadou koncentračních táborů. Po úrazu v měděných dolech koncentračního tábora Bor byl roku 1943 odeslán do Osvětimi. V lednu 1945 následoval transport do Gross Rosenu a poté do Dachau a Mühldorfu, kde jej osvobodili Američané. Po válce Abrahamovič studoval v letech 1945 až 1947 Lékařskou a Právnickou fakultu Univerzity Karlovy, ale studia nedokončil. V lednu 1947 se přihlásil k Zemskému odboru bezpečnosti II (stal se tedy *de facto* příslušníkem Státní bezpečnosti) a 13. března 1948 byl přijat jako aktuárský elév k odboru BA (Bezpečnost) ministerstva vnitra. Členem KSČ se stal 1. ledna 1946. V hodnosti poručíka SNB utrpěl 1. října 1949 úraz při služebním zákroku (průstřely krajiny srdeční, oblasti žaludku a zápěstí), když jej omylem postřelil jiný příslušník StB při neúspěšném zatýkání protikomunistického odbojáře. Devatenáctého července 1951 prošel v důsledku zdravotního stavu superarbitračním řízením a 31. srpna 1951 odešel do trvalé výslužby. V roce 1951 byl prověřován. Kdyby nebylo úrazu, nepochybně by jej tehdy byli v rámci čistek ze Státní bezpečnosti propustili. Působil pak jako ředitel Domu módy v Praze, než odešel do starobního důchodu. Od počátku devadesátých let snad pociťoval obavy z možných následků svých činů před půlstoletím, lidská spravedlnost na něj ale nakonec nedosáhla.

Recenze

Hledání alternativního diskurzu o pražském jaru 1968

Stanislav Holubec

STROPNICKÝ, Matěj: *Myslet socialismus bez tanků: Svoboda slova ve střed/tu zájmů československého roku 1968*. Praha, Scriptorium 2013, 160 stran, ISBN 978-80-87271-79-7.

První kniha Matěje Stropnického, mediálního teoretika, publicisty a komunálního politika, byla s velkým zájmem očekávána mnohými z těch, kteří znají jeho žurnalistický talent, zejména ze stránek *Literárních novin*. Ačkoli se autor dosud věnoval především současnosti, za téma své diplomové práce, obhájené poté i jako práce rigorózní na Fakultě sociálních věd Univerzity Karlovy, si zvolil problematiku svobody slova v době pražského jara 1968. Rok po obhájení vyšla práce pod změněným názvem *Myslet socialismus bez tanků: Svoboda slova ve střed/tu zájmů československého roku 1968* i knižně. Za její půdorys autor zvolil typologii pěti základních intelektuálních prostředí (či chtělo by se říci diskurzů) pražského jara a jejich vztah k otázce svobody slova: stalinisty, reformní komunisty, realisty či pragmatiky, radikální demokraty a „nepojmenované“, tedy politické aktivisty působící mimo rámce Komunistické strany Československa. Tento výběr poměrně dobře pokrývá základní názorové proudy v tehdejší společnosti, pouze si kladu otázku, zda se autor neměl podívat ve zvláštních kapitolách i na Slovensko, které

je většinou v současném českém psaní o historii Československa marginalizováno, a také na diskuse v českém a slovenském exilu z této doby.

Za velmi inspirativní pokládám především první kapitolu, poskytující hlas stalinistickým odpůrcům pražského jara v otázce svobody slova. Jak ukazuje Stropnický, tato skupina nebyla zdaleka jednotná a v jejím psaní lze nalézt různé tóny: od primitivně stalinské *Bílé knihy* přes trochu umírněnější *Poučení* až po intelektuálský *Mýtus a realitu ledna 1968* od Jiřího Hájka. V této skupině jsou zahrnuti jak ti, kteří stáli na těchto pozicích během pražského jara, tak i ti, kteří se k nim přidali během roku 1969. Nejsem si jist autorovou formulací, že takzvané zdravé síly měly na své straně před srpnovou okupací zcela nepatrnou část československé veřejnosti (s. 23). Jak si potom vysvětlit jejich poměrně silné postavení ve vrcholných funkcích? Že by byla strana tak „odtržená od mas“? Jako alternativní vysvětlení by se nabízelo, že lidé nesouhlasící s pražským jarem tvořili poněkud větší menšinu, než se obvykle předpokládá – menšinu, která pouze nebyla vidět a slyšet (třeba deset procent obyvatel?). Je pouze škoda, že Stropnický více nevyužívá prameny vzniklé v tomto prostředí za pražského jara a že namísto nich dává přednost pramenům pozdějším – ačkoli mu musíme dát za pravdu, že mnoho vyjádření oněch „dogmatiků“ z tehdejší doby k dispozici nemáme (například žádný list nebyl mluvčím jejich názorů). Přesto snad mohl autor hledat více: Například Jan Rataj v nedávno vydané práci o poválečných dějinách českých zemí uvádí několik pokusů stalinistů artikulovat za pražského jara svůj pohled na svět, třeba v televizním rozhovoru nebo nějakém okrajovém časopise, přičemž novináři tyto rozhovory vedli spíše jako vyšetřování. Demokraté v roce 1968 podle Rataje často nechápali, že demokracie znamená také poskytnout hlas i jinak smýšlejícím.¹ Stropnický se domnívá, že nepřítomnost „dogmatických“ názorů v tisku lze vysvětlit nejen jejich společenskou marginalitou, ale i strachem ze společenské ostrakizace. Dalo by se tedy říci, že státní represi nahradilo po lednu 1968 v jisté míře i symbolické násilí? Nebo tato domněnka plyne z našeho čtení roku 1968 optikou postkomunismu, přinášejícího mnohé symbolické násilí vůči jinak myslícím?

Druhá kapitola se věnuje postojům reformních komunistů ke svobodě slova. Zde Stropnický popisuje obojaký vztah čelných představitelů pražského jara k této otázce. Na jedné straně chtěli svobodu slova podpořit jako žádoucí cíl a učinit z ní nástroj prosazování své reformní politiky, na straně druhé je ale ohrožovala tím, jak se stávala na nich nezávislou. Po invazi se reformátoři pokoušeli i nadále svobodu slova využívat k tomu, aby zachránili „polednovou politiku“, a zároveň ji začali omezovat. Zde mi chybí trochu hlubší pohled na genezi svobody slova od druhé poloviny šedesátých let. Uvolnění veřejného projevu přeci nenastalo jako mávnutím kouzelného proutku, ale prosazovalo se postupně v předchozích letech. Možná by byl Stropnického obraz úplnější, kdyby věnoval druhé polovině šedesátých let více pozornosti. Při analýzách postojů reformátorů překvapuje, že Stropnický nepoužívá

1 RATAJ, Jan – HOUDA, Přemysl: *Československo v proměnách komunistického systému*. Praha, Oeconomica 2010, s. 241 n. Autorem rozsáhlé kapitoly o československém reformním komunismu a pražském jaru 1968 je Jan Rataj.

rozsáhlé a intelektuálně erudované Císařovy paměti,² stejně jako když při analýzách „pragmatiků“ nevstupuje v dialog s nedávno vydanými paměťmi Štrougalovými.³

Třetí kapitola představuje postoje ke svobodě slova u takzvaných realistů, tedy těch, kteří pokládali ambice pražského jara za snílkovské, širokou svobodu slova za nebezpečnou a volali po pragmatičtější, ale někdy i důslednější politice. Někteří z nich pak skončili jako představitelé „normalizačního“ režimu (především Gustáv Husák a Lubomír Štrougal), jiní jako disidenti, kteří dospěli k odmítnutí celého projektu socialismu jako nerealistického (Petr Pithart). Spojit tyto dvě skupiny do jedné je bezpochyby zajímavý nápad. Pro autora je zde zřetelně nejdůležitější polemika s Pithartovou prací *Osmašedesátý*,⁴ v níž se snaží odhalit slabiny Pithartovy kritiky reformní politiky. Zatímco stalinisté byli pro Stropnického především zbabělci a reformátoři neměli svou věc dostatečně promyšlenou, takže se dostávali do neřešitelných dilemat, Pithart dospěl k nekritické obhajobě západního modelu demokracie (a implicitně i kapitalismu). Na základě zkušeností minulých dvou desetiletí je Stropnický narozdíl od Pitharta přesvědčen, že západní model má také mnohé problematické stránky.

Část čtvrtou autor vyhradil pro nekomunisty (nazývá je „nepojmenovaní“) a seskupil v ní opět velmi různorodé osobnosti a proudy, jako Ivana Svitáka, Egona Bondyho, Jana Palacha, Václava Havla, Klub angažovaných nestraníků nebo sociální demokraty. „Nepojmenovaní“ plně využívali svobodu slova a oscilovali mezi loajalitou vůči reformním komunistům a zaujímáním opozičních postojů. Stropnický je nepovažuje za zdroj nějaké realistické alternativy a kritizuje dnešní snahy poněkud zvyšovat význam některých z těchto skupin, především liberálnědemokratické orientace (časopis *Tvář*, sociální demokracie). Pro Stropnického byli pouze „ohnisky pozoruhodné subverze“ (s. 121).

Pátá kapitola se zabývá kritikou pražského jara ze strany demokratické levice, respektive intelektuálů uvnitř komunistické strany, usilujících využít svobodu slova ke vzniku samostatně jednajících občanské společnosti. Tato skupina je zde zastoupena především Karlem Kosíkem a jeho souborem esejů „Naše nynější krize“, *Literárními listy*, manifestem „Dva tisíce slov“, formulacemi vysočanského sjezdu KSČ nebo Milanem Kunderou a jeho statí „Český úděl“ (je škoda, že zde autor opomenul Roberta Kalivodu.) Tato skupina podle Stropnického ale přeceňovala roli inteligence a nedokázala nahlédnout i „rub“ médií jako síly s velmi malou demokratickou odpovědností.

Za velmi zajímavé pokládám pasáže věnované dějinám pojmů, a tedy otázkám jazyka politiky. Stropnický případně zmiňuje, že v době pražského jara tento termín v Československu nikdo nepoužíval, neboť vznikl na Západě a do českého prostředí pronikl později (do médií až po roce 1989). Naopak je dnes víceméně zapomenut

2 CÍSAŘ, Čestmír: *Paměti: Nejen o zákulisí Pražského jara*. Praha, SinCon 2006.

3 ŠTROUGAL, Bohumír: *Paměti a úvahy*. Praha, Epocha – Pražská vydavatelská společnost 2009; TÝŽ: *Ještě pár odpovědí*. Praha, Epocha 2011.

4 PITHART, Petr: *Osmašedesátý*. Praha, Rozmluvy 1990 (1., exilové vydání Londýn, Rozmluvy 1987).

tehdy velmi rozšířený pojem „polednová politika“, označující politický kurz v měsících následujících po „lednovém plénu“ Ústředního výboru KSČ. Podobně zajímavé jsou zmínky o prvním výskytu později vžitých označení „socialismus s lidskou tváří“, „normalizace“ nebo „demokratický socialismus“ (s. 124). Stropnický také případně poukazuje na rozdílné označování analyzovaných skupin jejich přívrženci a odpůrci. Stoupenci reformy byli svými stalinistickými odpůrci nazýváni „pravice“ nebo „pravcoví oportunisté“ a sami pro sebe užívali pojmenování „příznivci obrodného procesu, reformní politiky či demokratizace“. Odpůrci reformy byli v dobovém tisku nazýváni „konzervativci“, „dogmatici“ nebo „leví sektáři“ (je zajímavé, že se pro ně tehdy neprosadilo označení „stalinisté“) a sami se označovali za „zdravé jádro“ nebo „marxisty-leninisty“. Pozdější „normalizace“ od jejich bojovného slovníku poněkud ustoupila a skrývala se nejčastěji za neutrálně znějící pojem „socialismus“.

Za nejzajímavější v celé knize pokládám Stropnického kritiky současných interpretací pražského jara, jejichž hlavním cílem je podle autora podpořit dnes převládající liberální interpretační rámec světa. V jeho hledáčku se ocitla především práce Jiřího Hoppeho *Opozice '68*,⁵ komentáře Michaela Špirita k výboru textů z časopisu *Tvář*⁶ (s. 117, autor bohužel necituje) nebo vzpomínky literárního kritika Milana Jungmanna⁷ (s. 130–132), v souvislosti s nimiž poukazuje na snahu některých osmašedesátníků *ex post* zdůrazňovat, že neměli s reformními komunisty, kteří nakonec zradili svůj národ, nic společného, neboť byli vždy opravdovými demokraty.

K důležitým výtkám by patřily asi některé příliš přehnané soudy. Není pravděpodobné, že brežněvovské vedení mělo v plánu čelné reformátory popravit, jak autor naznačuje (s. 71). Stropnický se sám zbytečně snižuje některými formulacemi, jako když píše, že sympatie autora studie *Opozice '68* Jiřího Hoppeho „stojí nepřiznaně, ale o to vlezleji předem na straně liberální demokracie“ (s. 109). Ačkoli bych souhlasil se Stropnického výhradou, že autor zmíněné knihy až příliš přijímá perspektivu dnes převládajícího diskurzu, což přitom explicitně nereflexuje, psát tu o „vlezlosti“ je prostě nevkusné. Dalo by se namítnout, že také Stropnický poněkud straní určité skupině, oněm radikálním demokratům, na jeho obranu lze ale říci, že se k této své ideově-politické orientaci poměrně otevřeně přiznává, a je navíc sympatické, že se zastává těch, kteří jsou v dnešním diskurzu marginalizováni, tedy „slabších“ proti „silnějším“.

Recenzi bych chtěl ukončit svou hlavní výtkou či pochybností o předkládané práci. Znovu a znovu se nabízí otázka: Není ahistorické, když Stropnický míchá prameny z různých dob? Jak se vyrovnat se skutečností, že zřetelně nerozlišuje primární a sekundární prameny? Například v kapitole o „realistech“ staví vedle sebe v jedné argumentační linii dobové prameny z roku 1968, analýzu Petra Pitharta z osmdesátých let, polistopadové rozhovory Gustáva Husáka s Viliamem Plevzou⁸ i nedávný

5 HOPPE, Jiří: *Opozice '68: Sociální demokracie, KAN a K 231 v období Pražského jara*. Praha, Prostor 2009.

6 ŠPİRIT, Michael (ed.): *Tvář: Výbor z časopisu*. Praha, Torst 1995.

7 JUNGSMANN, Milan: *Literárky – můj osud: Kritické návraty ke kultuře padesátých a šedesátých let s aktuálními reflexemi*. Brno, Atlantis 1999.

8 PLEVZA, Viliam: *Vzostupy a pády: Gustáv Husák prehovoril*. Bratislava, Tatrapress 1991.

esej Václava Bělohradského.⁹ Co s tím, že si u mnoha autorů volí jen některé jejich pozdější texty a důkladně se neseznámí s tím, co všechno psali přímo v roce 1968? Nebylo by bývalo lépe knihu rozdělit na část pojednávající o diskurzích samotného roku 1968 a poté o historické paměti roku 1968 za „normalizace“, do níž patří i Pithartova práce, a historické paměti po listopadu 1989, kdy zase vznikly zmiňované texty Jiřího Hoppeho, Václava Bělohradského či Milana Jungmanna? Pokud Stropnický vytyčí několik intelektuálních prostředí jako hlavní kostru knihy, je to myslím v pořádku, ale považuji za problematické, že v rámci jednotlivých kapitol rezignuje na historickou linii výkladu a staví vedle sebe analýzy textů vzniklých v různých dobových souvislostech. Inspirací by mu mohly být články Jana Křečka o současném zobrazování pražského jara v tištěných médiích nebo studie Aleny Fialové (Šporkové) o reflexích pražského jara v „normalizační“ beletrii.¹⁰

9 BĚLOHRADSKÝ, Václav: Antipolitika v Čechách: Příspěvek ke gramatice kýče. In: FIALA, Petr – MIKŠ, František (ed.): *Česká konzervativní a liberální politika: Sborník k desátému výročí založení revue Proglas*. Brno, Centrum pro studium demokracie a kultury 2000, s. 33–59.

10 Viz např. KŘEČEK, Jan: Obraz pražského jara v tisku na počátku 21. století: MF Dnes a Lidové noviny 2000–2007. In: KÖPPLOVÁ, Barbara – WOLÁK, Radim (ed.): *Česká média a česká společnost v 60. letech*. Praha, Radioservis 2008; ŠPORKOVÁ, Alena: Poučena z krizového vývoje: Obraz „pražského jara“ v „normalizační“ beletrii. In: *Soudobé dějiny*, roč. 12, č. 2 (2005), s. 309–333; nejnověji FIALOVÁ, Alena: *Poučení z krizového vývoje: Poválečná česká společnost v reflexi normalizační prózy*. Praha, Academia 2014, zejména s. 239–255.

Recenze

Vzpomínání brněnského galeristy

Jiří Pernes

HLUŠIČKA, Jiří: *Ještě že mám vzpomínky: Na domov, na Moravskou galerii, na přátele*. Brno, Nadace Universitas – Akademické nakladatelství Cerm 2012, 190 stran + přílohy, ISBN 978-80-7204-780-2.

Se vzpomínkami dlouholetého ředitele Moravské galerie v Brně Jiřího Hlušičky se zájemcům o dějiny města Brna dostává do rukou zajímavé svědectví o kulturním životě moravské metropole ve druhé polovině dvacátého století. Jejich vydání je chvályhodný počín, neboť memoárových prací vztahujících se k Brnu je nemnoho a každá výpověď, která pomůže osvětlit jeho poválečný vývoj, má značný význam.

Životní osudy Jiřího Hlušičky nejsou s Brnem spojeny od jeho narození; pochází z Nového Bydžova ve východních Čechách, kde spatřil světlo světa – jak sám píše – v rodině „drobného živnostníka“ v dubnu 1929. Zájem o výtvarné umění a potřeba samostatně tvořit byly zásadně ovlivněny právě jeho sociálním původem: rodiče neměli na to, aby svému synovi dopřáli odborné vzdělání v tomto směru, a proto se vyučil typografem. Teprve po skončení druhé světové války – se značným zpožděním oproti svým vrstevníkům – se rozhodl pro studium na škole výtvarného zaměření. Vybral si Školu uměleckých řemesel (či také Vyšší školu uměleckého průmyslu, jak zněl její pozdější název) v Brně, kam nastoupil v roce 1947. Od té doby je jeho snažení spojeno s tímto městem, kterému zůstal věren do současnosti. Jakmile středoškolské vzdělání ukončil, následovalo – po tříměsíční epizodě na Vysoké

škole sociálních a politických věd v Praze – studium dějin výtvarného umění, estetiky a krátce dokonce i klasické archeologie na Filozofické fakultě Masarykovy univerzity, které ukončil v roce 1957. Pak po dva roky působil jako asistent na Fakultě architektury a pozemního stavitelství Vysokého učení technického v Brně, kde vyučoval dějinám architektury a ornamentálnímu kreslení.

Hlušička v zajímavých miniaturách vykresluje některé své učitele, případně kolegy, s nimiž se na vysokých školách setkal. Netají se svou úctou k profesoru Albertu Kutalovi, vzpomíná na profesora Gabriela Hejzlara, především však plasticky vypočetl tehdejšího odborného asistenta, estetika Olega Suse, který se později, po roce 1968, stal na filozofické fakultě nežádoucí osobou kvůli politickým názorům, k nimž dospěl. Na fakultě architektury Hlušičkovi imponoval docent Felix Haas, znalec dějin architektury.

Škoda že se v Hlušičkových memoárech o jeho vysokoškolském působení nedozvíme trochu víc. Bylo by zajímavé přečíst si jeho osobní vzpomínky na atmosféru na fakultě v době probíhajících politických procesů, případně po Stalinově a Gottwaldově smrti, o ohlasu dvacátého sjezdu sovětských komunistů, maďarských a polských událostí v roce 1956, na působení Československého svazu mládeže či na stranické prověrky. S odstupem času se alespoň zamýšlí nad úrovní vzdělání, které tehdy československé vysoké školy poskytovaly. Není to lichotivé konstatování: „Ohlížím-li se dnes za vysokoškolským studiem s otázkou, co jsem jím získal, nemohu zatajit stín skepse. Ačkoliv jsem absolventem filozofické fakulty, o dějinách světové filozofie jsem se zde nedozvěděl zhora nic. Bezpočet vyslechnutých přednášek věnovaných třem zdrojům a součastem marxismu za přínos považovat nemohu: znehodnotil je balast ideologie. Světlou výjimku představovaly snad jen výklady přemýšlivého Vladimíra Blažka, s nímž jsem se sprátelil. Ideologicky motivované postuláty také nepřímou, nicméně citelně poznamenaly program odborných předmětů. Když ne jinak, tedy zcela určitě tím, co zakazovaly.“ (s. 57)

Je samozřejmě otázka, jestli Jiří Hlušička stejným způsobem hodnotil ideologii, kterou jeho generaci vtlučoval do hlav a srdcí tehdejší režim, i tehdy, v padesátých letech. Je totiž třeba zmínit, že byl členem Komunistické strany Československa, do níž vstoupil na jaře 1948. Bohužel motivy, které jej ke vstupu do KSČ vedly, odbývá jen velmi stručně: „Tento krok jsem učinil spontánně, a to v intencích mé dosavadní sounáležitosti s dělnictvem. Učinil jsem tak ubezpečen vědomím, že se tehdy s komunistickou stranou ztotožnily i přední osobnosti naší kultury, které jsem ctil, stejně jako moji učitelé a přátelé, jichž jsem si vážil. V duchu tohoto rozhodnutí jsem také napříště jednal, aniž bych zapochyboval o tom, že přispívám dobré věci.“ (s. 47 n.)

Jiří Hlušička má nepochybně pravdu, když píše, že do komunistické strany vstoupili lidé, kterých si vážil, jeho učitelé a přátelé. S komunisty šla tehdy zcela nesporně většina československé společnosti, jinak by nemohli v únoru 1948 tak hladce provést státní převrat a tak dlouho – vzdor všem problémům v padesátých a šedesátých letech – se těšit podpoře široké veřejnosti. Ale proč tomu tak bylo? Pořád se hledá těžko odpověď na otázku, proč v Československu – narozdíl od Polska, Maďarska či Rumunska – si většina obyvatel zvolila za svou právě tu krajně

levicovou alternativu možného vývoje, reprezentovanou komunistickou stranou. Dnes je samozřejmě nepopulární hlásit se ke své komunistické minulosti a lze toho snadno zneužít, ale je přece jen škoda, že Jiří Hlušíčka neměl potřebu být trochu sdílnější o svých osobních motivech.

Jako mladý člen strany se Hlušíčka zúčastnil veřejných politických akcí. V moravském hlavním městě to byla především akce „Mládež vede Brno“,¹ v roce 1949 organizovaná tehdejšími politickým tajemníkem Městského výboru KSČ v Brně Otto Šlingem. Mluví o ní s despektem jako o „nechvalně známé akci“ a „velkém divadle pro oči“ (s. 51). Těžko říci, zda by se tohoto negativního ocenění dočkala i v případě, že by Šling jen krátce poté neskončil na popravišti jako jeden z údajných společníků protistátního spikleneckého centra Rudolfa Slánského. V každém případě však byla událostí, kterou Brno dlouho žilo, která pro politiku KSČ dokázala získat – přinejmenším do Šlingova zatčení – tisíce mladých lidí a která svědčila o novátorských a neortodoxních metodách jeho práce. Druhou politickou akcí, kterou Hlušíčka připomíná, byla „Na pomoc našim dolům“, v jejímž rámci se zúčastnil jednoměsíční brigády v uhelném dole Antonín ve Zbýšově (s. 52).

Jako komunista neměl Jiří Hlušíčka problém se sháněním práce, která odpovídala jeho představám. Začátkem roku 1959 se stal přednostou obrazárny Moravského muzea v Brně. Byl jím sice jen krátce, protože už v roce 1961 se mu podařilo dosáhnout jejího odtržení od muzea a po spojení s brněnským Uměleckoprůmyslovým muzeem ji přeměnit v novou instituci s názvem Moravská galerie. Nicméně i tato stručná pasáž jeho paměti má značný význam pro budoucího historika Moravského zemského muzea, jehož dějiny doposud chybějí.

Moravské zemské muzeum, které patří k nejstarším muzeím v českém státě a k nejvýznamnějším vědeckým zařízením na Moravě, tak umožnilo vznik již druhé důležité vědecké instituce celozemského dosahu a významu. Tou první byla Moravská zemská knihovna, která vznikla již v roce 1806 z původní muzejní knihovny, v roce 1961 to byla Moravská galerie. PhDr. Jiří Hlušíčka se stal jejím prvním ředitelem a stál v jejím čele až do odchodu do důchodu v dubnu 1989, tedy osmadvacet let. Je pochopitelné, že největší část svých pamětí věnuje právě její činnosti, bojům o její důstojné umístění, o zvýšení počtu pracovníků a navýšení rozpočtu, o odpovídající sbírkotvornou činnost, o pořádání výstav a vydávání kvalitních tiskovin, především však vzpomíná na pořádání Bienále užité grafiky, jehož první ročník se konal v roce 1964.

I když ne ve všem Jiří Hlušíčka coby ředitel uspěl – například vyřešit prostorové obtíže Moravské galerie se podařilo až po získání Pražákova paláce koncem osmdesátých let za měnících se společenských podmínek a v závěru jeho kariéry – má neoddiskutovatelnou zásluhu na vzniku Moravské galerie a jejím úspěšném rozvoji

1 K tomu viz PERNES, Jiří: Mládež vede Brno: Otto Šling a jeho brněnská kariéra (1945–1950). In: *Soudobé dějiny*, roč. 11, č. 3 (2004), s. 45–60; SLABOTÍNSKÝ, Radek: Otto Šling – pokus o politický portrét komunistického funkcionáře. In: KÁRNÍK, Zdeněk – KOPEČEK, Michal (ed.): *Bolševismus, komunismus a radikální socialismus v Československu*, sv. 4. Praha, Dokořán – Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 2005, s. 177–198.

v podmínkách takzvaného reálného socialismu. Zdůraznit je třeba zejména jeho snahu o kvalitní sbírkotvornou činnost, díky níž se dnes Moravská galerie v Brně může chlubit skutečnými poklady výtvarného umění. Ve svých pamětech to sice nezdůrazňuje, ale možné to bylo jen díky jeho politické angažovanosti, především díky tomu, že se stal členem Městského výboru KSČ v Brně, což mu poskytovalo dostatečné politické krytí.

Za neúspěšnější období své činnosti i existence galerie pokládá Hlušička šedesátá léta. I v tomto případě platí s nadsázkou pronášené tvrzení o „zlatých šedesátých“. „Po úhuru padesátých let minulého století připadala léta šedesátá jako čas hledání a objevování – objevování nejen tvůrčího, ale též neotřelých forem kulturně výchovného působení na veřejnost,“ shrnuje to sám (s. 68). Ve svých pamětech ovšem preferuje Hlušička celkem pochopitelně dění v Moravské galerii a proměny společenské a politické atmosféry ponechává na okraji svého zájmu. Je to škoda, třeba právě přiblížení poměrů a ovzduší v Městském výboru KSČ v Brně ve druhé polovině šedesátých let, a zejména v roce 1968 by bylo velmi přínosné. Místo toho se autor jen omezuje na obecně známé konstatování, že tehdejší „nadějný politický vývoj zmrazila bratrská pomoc z Východu“ (s. 81). Zajímavější už je zmínka o tom, že se jako delegát zúčastnil mimořádného čtrnáctého (takzvaného vysočanského) sjezdu KSČ (tamtéž). Ovšem zase nezbyvá než si postesknout, že je při svém líčení velmi stručný a že by o svých dojmech ze sjezdového jednání mohl jistě prozradit více.

„Za nenormální normalizace“ – tak nazval Jiří Hlušička část svých pamětí věnovanou období po roce 1969. „Má účast na později zneuznaném (vysočanském – pozn. JP) sjezdu měla pouze ten výsledek, že jsem sice v roce 1970 stranickými prověrkami taktak prošel, ale nadále jsem pocítoval, že patřím do kategorie členů strany, na něž je třeba dávat pozor,“ hodnotí svou situaci na počátku nové dekády (tamtéž). Barvitě pak líčí, jak nová garnitura nevzdělaných a arogantních komunistických funkcionářů, kteří nastoupili po sovětské okupaci také do vedení krajských a městských stranických a státních orgánů v Brně, otravovala a ztěžovala život normálním a tvořivým lidem, jak docházelo k politizaci výstavní činnosti včetně Bienále užité grafiky, jak „normalizátoři“ hledali jinotaje všude, i ve výtvarném umění, jak ovlivňovali personální obsazení Moravské galerie. Zajímavá je Hlušičkova zkušenost se Státní bezpečností, když se mu dva z jeho spolupracovníků nezávisle na sobě přiznali, že mají za úkol jej sledovat a podávat o něm hlášení (s. 110).

Neobyčejně zajímavou část memoárů Jiřího Hlušičky tvoří vzpomínky na setkání s umělci nejen brněnskými a moravskými, ale také z Prahy, a dokonce i Paříže. Najdeme zde poutavé medailonky Jana Zrzavého, Františka Muziky, Josefa Sudka, Mikuláše Medka, Františka Ronovského, Josefa Kubíčka, Františka Foltýna, Vincence Makovského, Bohdana Laciny, Antonína Širůčka, Josefa Šímy a dalších výtvarníků a umělců. I když vzpomínky dlouholetého ředitele Moravské galerie mnohé jen naznačují a o leccem mlčí úplně, jsou nejen zajímavým a kultivovaným čtením, ale také důležitým zdrojem informací pro budoucí autory poválečných dějin města Brna.

Anotace

GRAY, Ann – BELL, Erin: *History on Television*. New York, Routledge 2013, 257 s., ISBN 978-0-203-07480-0.

V posledních letech je v anglosaské historiografii velmi oblíbené bádání o odrazu historických událostí nebo procesů v takzvané populární literatuře: v komiksu, v beletrii, ve filmové tvorbě. Kniha *Dějiny v televizi* dvojice autorek Ann Grayové a Erin Bellové se obrací k dalšímu všudypřítomnému mediálnímu fenoménu. Tématem jejich knihy je reprodukce a prezentace historie v televizních pořadech. Dotýkají se přitom spíše tvorby dokumentárních pořadů a strategií jednotlivých stanic při jejich vytváření a nasazování. Vzhledem k národnosti autorek je pochopitelné, že se drží zejména produkce britských televizí a nepřekračují tyto hranice geograficky ani jazykově. Kniha se konceptuálně hlásí k oblasti *public history* a odkazuje například na Jerome De Groota.

V první kapitole, nazvané „Televizní podnikání: Veřejná služba a její zviditelnění na trhu“, se autorky zabývají obecnou historií britských dokumentárních sérií, jejich významem i proměnami. Zmiňují, že podobné pořady se pohybují mezi zábavou a vzděláváním, a v tomto kontextu polemizují nad samotným termínem „vzdělávání“ a jeho místem v televizních dokumentárních pořadech. Je to zcela logické, protože přílišná

míra „explicitního vzdělávání“ by mohla poškodit oblíbenost pořadu u širšího publika. Současně autorky poukazují i na měnící se strategii televizních společností při nasazování pořadů s dokumentárně historickým obsahem. Načrtávají politiku jednotlivých vysílacích společností, samozřejmě v čele s BBC. K analyzovaným pořadům patří formáty známé i z českého prostředí, například interaktivní *100 největších Britů*. Zajímavostí může být například protnutí historie a *reality show*, jako v případě *Domu z roku 1900*, kdy se moderní rodina pod dohledem kamer snaží tři měsíce žít v pozdně viktoriánském domě s dobovým zařízením.

Druhá kapitola „Mezník a vlajková loď televizního vysílání: Dědictví a národní identita“ se pokouší proniknout k dokumentární tvorbě i z hlediska genderu a poukazuje na jeden evidentní, přesto nepřilíš vnímaný fakt – moderátoři a historici hostující v těchto pořadech jsou skoro výhradně muži. S tím souvisí i využití renomovaných historiků jako jakýchsi televizních celebrit. Patří k nim například Ian Kershaw v pořadu *Nacisté: Výstraha dějin*. Autorky připomínají nejúspěšnější podobné pořady (*Civilizace* nebo *Svět války*) a zdůrazňují termín *Blockbuster History* (Historie jako trhák), pod nějž zahrnují pořady, které využívají historii pouze jako rekvizitu a jsou koncipované tak, aby mířily na co nejširší publikum. Příkladem může být

velmi populární pořad *Kdo myslíte, že jste?*, kde známé osobnosti hledají své rodové kořeny.

V kapitole „Komemorace a ‘historická událost’ v televizním vysílání: Paměť a identita“ se autorky od obecnějších záležitostí dostávají k více konkrétním, což ilustruje jejich zájem o mediální obraz různých výročí, zejména o komemoraci druhé světové války. Tentokrát se nesoustředí pouze na produkci samotného pořadu nebo na uvažování produkčních o něm, ale také na reakce veřejnosti, včetně těch kontroverzních.

Následující dvě kapitoly „Historická rekonstrukce: Účast, zkušenost a vctění“ a „Co si myslí ‘oni’, že jsme ‘my’: Zaměřeno na diváky“ reflektují vzestup zájmu o tematické historické pořady v 90. letech, které jako kdyby popíraly mnohokrát proklamovaný „koniec dějin“. Autorky se vracejí k výše zmiňovaným *history reality shows*, jejichž koncept je označován jako *living history*. Ve výsledcích průzkumů mezi diváky autorky značně zohledňují kategorie věku a genderu, upozorňují přitom ale na skutečnost, že se při analýze držely více vytyčených strategií jednotlivých televizních stanic při zařazování pořadů než skutečného obrazu divácké obce. Zmiňují tak mimo jiné aktuální příklon k mladším divákům (například v sérii *Hrůzostrašné příběhy*).

V závěrečné kapitole „Problematizace ‘veřejné’ historie: Co se málokdy podaří“ se autorky pokoušejí „vypíchnout“ témata a oblasti, které tvůrci dokumentárních pořadů a sérií ve Velké Británii obecně opomíjejí. Zdůrazňují tak nedostatek pořadů, které by se zabývaly minulostí z hlediska rasy, imperiálních dějin, mezinárodních vztahů, regionálních a národních dějin průmyslu a v neposlední řadě také *women’s history*, kde však už nalézají několik výjimek – například sérii *Ženy ve spítřiru* o pilotkách v britském letectvu za druhé světové války.

Kniha sice není nijak převratná z hlediska metody ani zpracování, nicméně nabízí zajímavý vhled do oblastí, která je nezaslouženě opomíjena. Její výhodou je zaměření pouze na jednu „národní“ televizní síť, díky čemuž

autorky mohly jít ve svých analýzách relativně do hloubky a neutápějí se v řadě vzájemně dostatečně nesouvisejících příkladů. Právě pečlivé zpracování je hlavní předností knihy. Pro českého čtenáře pak může být mimo jiné zajímavé i to, jakým způsobem vnímá britské prostředí televizní formáty, které jsou známé i tady.

Dalibor Vácha

KUČERA, Martin: *Karel Berman: Kronika života operního pěvce*. Edice Paměť, sv. 77. Praha, Academia 2014, 600 s., ISBN 978-80-200-2320-9.

Čtenář, který jen prolistuje předloženou knihu, hned nabude neodbytného dojmu, že je jistě něčím více než „pouhou“ kronikou života jednoho operního pěvce, kterou slibuje podtitul. Už samotné zachycení životních faktů a umělecké dráhy Karla Bermana (1919–1995) by pochopitelně znamenalo nesporný přínos. Jak připomněl Jindřich Bálek v recenzi Kučerovy publikace, zveřejněné pod názvem „Důležitost paměti“ 23. února 2014 na informačním portálu *Opera plus*, paměť v oboru interpretačního umění je krátká a dojem z živého hudebního zážitku bývá až nespravedlivě pomíjivý (<http://operaplus.cz/dulezitest-pameti/>). Je nutno ale dodat, že metodu „kronikářské výpovědi“ chápe Martin Kučera v širším slova smyslu, než je obvyklé. Spojuje ji s „rekonstrukcí a zohledněním příslušných kontextů“ (s. 18), práci kulturního historika odvíjí „na pozadí hermeneutické metodologie rozumění a interpretace“ (s. 12 n.). Svou knihu Kučera nazývá na jednom místě skromně „pokusem o historický portrét“ Karla Bermana (s. 14, srv. též s. 516). Dodejme, že jde o první komplexní životopis tohoto operního pěvce, režiséra a hudebního pedagoga. Autor mohl navázat pouze na některé dřívější dílčí studie či medailony, například v publikaci Emanuela Kopeckého *Pěvci Národního divadla* (Praha, Panton 1983, s. 9–17).

Svůj výklad Martin Kučera rozčlenil chronologicky – po způsobu kronikářů. V obdobích Bermanovy vrcholné pěvecké činnosti kráčí potom od sezony k sezoně, namnoze i od jedné premiéry k druhé. Dostává se nám vyčerpávajících údajů z umělecké biografie výjimečné osobnosti, autor předkládá v nejednom případě i objektivní fakta týkající se Bermanovy odborné přípravy. Zdařile mimo jiné rekonstruuje prostředí pražské konzervatoře, kde jeho hrdina v letech 1938–1940 a 1945–1946 studoval. Kromě jiných pramenů využívá Martin Kučera svědectví pamětníků, a především vzácně dochovaných deníků, do nichž si Berman již od předválečné doby zapisoval poznámky o svém uměleckém poslání, v menší míře pak také postřehy z osobního života. Důležité je, že Bermanovu osobnost autor nevidí izolovaně, ale dešifruje jeho životní dráhu v hustém pletivu sociálních vztahů. Bermanův svět se tak zlidňuje řadou mužů a žen, kteří ovlivňovali jeho vývoj.

Pěvcův život Martin Kučera chápe a zasazuje do širších kulturních kontextů. Na prvním místě stojí konfrontace umělecké dráhy Karla Bermana s fenoménem opery Národního divadla, k jehož spolutvůrcům se umělec posléze zařadil. Členem opery Národního divadla v Praze se stal až v roce 1953 (po působení v opeře v Opavě v letech 1946–1948 a poté v Plzni), ale již předtím – za Ostrčilovy éry – na tuto scénu vstoupil. Nepodařilo se doložit, kdy poprvé navštívil Národní divadlo, ale pravděpodobně to bylo již ve 20. letech. Ostrčilovo vedení označuje Kučera za „zřejmě vrcholné období“ v dějinách opery Národního divadla (s. 63), a lze předpokládat, že intenzivní prožitky Bermana ovlivnily jako vnímavého diváka a později i jako stále více odborně připraveného studenta.

Píšeme-li o fenoménu opery Národního divadla, je třeba si uvědomit, že v podání autora se jedná znovu především o jednotlivé osoby, uskutečňující své umělecké představy ve vzájemně se inspirující spolupráci, ale i v občasných konfrontacích, zatížených v některých případech i osobními averzemi.

Domnívám se, že budoucí dějepisci opery Národního divadla naleznou mnohou inspiraci v Kučerových portrétech uměleckých osobností i dílčích postřezích o nich. Vedle portréty již zmíněného Otakara Ostrčila předkládá autor také kultivovaně načrtnuté obrazy Ostrčilova nástupce Václava Talicha a dalších významných osobností, například dirigentů Zdeňka Chalabaly a Jaroslava Krombholce (mimochodem, autor je praprným posledně uvedeného umělce). Dlouhý by byl výčet pěvkyní a pěvců, s nimiž se Karel Berman na své dráze setkával. Připomeňme jen jeho komplikované vztahy s jiným vynikajícím představitelem české basové školy Eduardem Hakenem, které Kučera nově, ale velmi úsporně a citlivě nasvětluje (např. s. 348 n.).

Je třeba ještě upozornit na další rozměr rekonstrukce Bermanova života. Martin Kučera otevírá interpretační problém Bermanova židovství, přesněji řečeno problém židovských asimilantů, kteří přijali za svou českou kulturu a ideové hodnoty české společnosti. Výklad tohoto problému dospívá svého interpretačního vrcholu v kapitole věnované válečnému období a nazvané výstižně „Nezodpověditelné proč“. Stačí často jen navodit situaci konstatováním holých faktů, například při popisu provedení Bermanovy vlastenecky laděné *Písně*, která nesměla být v rámci Českého hudebního máje v Praze v roce 1940 uvedena pod jeho jménem – Berman přistoupil na tento bolestný, dobovým antisemitismem vynucený kompromis, když tolik toužil uslyšet svůj skladatelský debut (s. 70 n.). Jsem přesvědčen, že ještě v budoucnu dojde ocenění novátorské líčení Bermanova nuceného pobytu v koncentračním táboře Terezín a tamějšího uměleckého života (s. 81 n.). Dodejme, že před příchodem do Terezína v roce 1943 byl Berman od předešlého roku internován v pracovním táboře v Lípě, po roce 1944 pak prošel peklím koncentračních táborů Osvětim a Kaufering (ten byl pobočkou tábora v Dachau).

Právě kapitola o letech druhé světové války možná osloví čtenáře nejvíce svým citlivým vhladem. Je ovšem nutno zdůraznit,

že emotivně silných a vypjatých pasáží je v knize celá řada. Jednotlivé kapitoly se zdají vyvážené také svou informační hodnotou. Domnívám se (např. narozdíl od hudební kritičky Věry Drápelové v recenzi „Portrét pěvce Bermana je příliš kronikářský“ v *Mladé frontě Dnes* z 12. března 2014, s. B9), že kniha přinesla cenné impulzy pro analýzu takzvané normalizace v Národním divadle. Pochopitelně, některé závěry Martina Kučery, týkající se tak různých období a tak rozmanitých oblastí života, mohou být budoucími výzkumy korigovány. Namátkou uvedu (ovšem jako pouhý marginální detail) příliš rezolutní tvrzení, že Zdeněk Nejedlý „nenáviděl operetu“ (s. 233, pozn. 355), jež autor opírá o údajné osobní svědectví Františka Červinky. Ten však také ve své biografii *Zdeněk Nejedlý* (Praha, Melantrich 1969, s. 334) doložil, že Nejedlý „vzal na milost“ operetní repertoár za války v Moskvě, kdy poznal, jak nadšeně jej přijímají sovětská lidé. Ocenil přitom i výkony své snachy Štefy Petrové, tehdy členky moskevského Divadla operety.

Knihu Martina Kučery o Karlu Bermanovi je možno jednoznačně doporučit pozornosti historiků i muzikologů. Lze ocenit, že renomované nakladatelství Academia, které se vydání ujalo, knihu vybavilo seznamem použité literatury (chybí ovšem přehled vytěžených archivních pramenů), jmenným rejstříkem, a především soupisem operních divadelních představení Karla Bermana. Hodnotu samu o sobě představuje bohatá obrazová příloha, čerpající z umělcova osobního archivu.

Jiří Křestan

MATULA, Pavol: *Čechoslovákizmus na slovenských stredných školách 1918–1938*. Bratislava, Goralinga 2013, 111 s., ISBN 978-80-89601-03-5.

Předkládaná monografie se věnuje popisu, analýze a interpretaci ideologie čechoslovákismu ve slovenském prostředí v kontextu středního školství první Českosloven-

ské republiky. Zkoumá tak fenomén, jenž patřil „ke klíčovým faktorům ovlivňujícím dějiny Slováků a Čechů v průběhu celého 19. a 20. století“ (s. 97). Kniha je dílem slovenského historika Pavla Matuly, který od roku 2008 působí na Katedře historie Pedagogické fakulty Univerzity Komenského v Bratislavě a specializuje se na slovenské dějiny 19. a 20. století, zejména česko-slovenské vztahy, k nimž publikoval desítky studií.

Práce je rozdělena do kapitol „Pedagogové“, „Vyučovací jazyk“ a „Učebnice“, které sledují tři klíčové okruhy analyzované problematiky. Je třeba říci, že jejich rozboru dosud slovenská ani česká historiografie nevěnovaly dostatečnou pozornost. Matula považuje pedagogický sbor, jenž sehrál významnou intelektuální, osvětovou a vzdělávací roli v poválečné slovenské společnosti, za významného nositele ideje čechoslovákismu, založené na přesvědčení o existenci jednotného čechoslovenského národa v novém státě. Třebaže formování nové společnosti na Slovensku naráželo na problémy (málo úředníků mluvilo slovensky, chyběly kvalifikované pracovní síly apod.), střední i odborné školy se potýkaly s nedostatkem profesorů a základní školy s nedostatkem učebnic, slovenské školství se dařilo budovat poměrně rychle. Podstatnou měrou se na tom podíleli nově příchozí učitelé, jejichž mateřským jazykem byla čeština, která se tak stala důležitým prostředkem ovlivňujícím slovenské prostředí. To platí také o středoškolských učebnicích, zejména dějepisu, které šířily ideje čechoslovákismu a otevřeně propagovaly státní ideologii.

Pavol Matula k tématu přistupuje nepředpojatě a snaží se poukázat jak na pozitivní, tak negativní rysy ideologie jednotného čechoslovenského národa. Její význam spatřuje v několika rovinách: sehrála významnou úlohu při osvobození Slovenska z německo-maďarské nadvlády, byla rozhodným důvodem pro rozbití Rakousko-Uherska v době první světové války a zvyšovala početnost státotvorného národa v Československu. Pro Čechy a Slováky současně znamenala ideologie čechoslovákismu cosi odlišného:

pro české prostředí se dosavadní idea češství přirozeně rozšířila směrem na východ a rychle se přeměnila v českoslovenství, které v českých zemích zapustilo kořeny; na Slovensku byl tento vztah daleko komplikovanější, reálně zde existovala dlouholetá zkušenost s maďarskou ideou jednotného uherského národa a násilnou asimilací, a proto Slováci vnímali tuto ideologii jako ohrožení své národní suverenity, kultury, tradice i jazyka a ve svém důsledku i existence samostatného slovenského národa.

Matulova nerozsáhlá monografie přináší množství zajímavých podnětů a cenných úvah. Kromě jiného ji lze chápat i jako polemiku s dnešní oficiální vládní linií na Slovensku, která zdůrazňuje, že vznik československého státu v říjnu 1918 byl naplněním tužeb především českého národa, zatímco slovenské politické, kulturní, hospodářské, sociální a náboženské prostředí bylo v mnoha ohledech odlišné, takže se zde idea československého politického národa nasetkala s jednoznačným přijetím. Kniha tak představuje zajímavou diskusní platformu o vztahu Čechů a Slováků po roce 1918, kdy se prosazování českého vlivu ve slovenských školách stalo živnou půdou autonomistického hnutí ve 20. letech. Ne všechny autorovy závěry vyvolají souhlas, což však nijak nesnižuje hodnotu celé monografie. Ostatně čeští a slovenští historici jen těžko dojdou ke stejnému zhodnocení dějin první Československé republiky. Rušivý je snad jen autorův černobílý exkurz do českých církevních dějin, jenž vychází především ze slovenských titulů, přičemž autor zapomíná, že se podle dobových statistik hlásilo ke katolické církvi větší procento obyvatel v českých zemích než na Slovensku. Sympaticky působí, že autor dokáže svůj odborný výklad občas odlehčit i humornými postřehy o pedagogích za katedrou.

Práce vychází z četných pramenů (Národní archiv v Praze, Slovenský národní archiv v Bratislavě, Archiv literatury a umění Slovenské národní knihovny v Martině apod.) a literatury, zejména slovenské. Knihu uza-

vírá přehledný soupis pramenů a literatury, anglické shrnutí a obsah.

Marek Šmíd

SCHALLER, Helmut Wilhelm: *Ukrainistik in Europa: Historische Entwicklung und gegenwärtiger Stand*. Frankfurt/M., Peter Lang 2013, 261 s., ISBN 978-3-631-63655-8.

Publikace slavisty Helmuta W. Schallera *Ukrainistika v Evropě: Historický vývoj a současný stav* je studií o vědním oboru ukrajinistiky, tedy o bádání v oblasti ukrajinského jazyka, literatury a kultury. Vývoj oboru sleduje autor na pozadí dějinných souvislostí jak na Ukrajině, tak v zemích, kde početná ukrajinská emigrace našla nový domov. Meziválečné Československo hrálo v tomto procesu významnou úlohu.

Autor podtrhuje události v ukrajinských dějinách počínaje Kyjevskou Rusí, které nejvíce ovlivnily pozdější vznik a rozvoj ukrajinistiky. Značnou pozornost věnuje ruským restrikcím ohledně používání ukrajinského jazyka. V Rusku vyšla již v roce 1818 vědecká mluvnice ukrajinštiny (v ruském podání „maloruštiny“), ovšem následně tvrdé vládní sankce ve druhé polovině 19. století další rozvoj ukrajinistiky znemožnily. Ukrajinština byla oficiálně prohlášena za dialekt ruštiny „pokažený“ polským vlivem a car Alexandr II. vyslal roku 1876 z německého Bad Emsu nařízení o zákazu produkce jakýchkoliv tiskovin v ukrajinštině na území ruské říše. Až v roce 1905 byla ukrajinština po rozpravách v petrohradské akademii věd, na základě tehdy nové historickosrovnávací metody, v Rusku oficiálně uznána za samostatný jazyk.

Příznivější podmínky byly v rakousko-uherské části Ukrajiny, kde se především Ševčenkova vědecká společnost (od roku 1873) zasloužila o rozvoj ukrajinistických vědních a uměleckých oborů. Evropanům poskytovaly zhruba do konce 19. století obraz a povědomí o Ukrajině cestopisy, ale i práce z oblasti lexikologie a muzikologie. Schaller sleduje také

vývoj terminologie označující ukrajinské etnikum a teritorium i to, kdy se na mapách a dalších historických dokumentech počíná objevovat termín „Ukrajina“.

Po ruské revoluci v roce 1917 se pak ukrajinistika pěstovala především v emigraci, nejprve ve středo- a západoevropských zemích, později i v zámoří. Zvláště v kontextu současné politické situace zaujme autorovo srovnání, jaké možnosti jsou poskytovány etnickým Rusům na Ukrajině a naopak Ukrajincům v Rusku. Autor jednoznačně konstatuje, že taková privilegia, jako má ruské etnikum na Ukrajině (vyčísluje počet ruských škol, divadel, tiskovin a podobně), Ukrajincům v Rusku v žádném případě přiznána nejsou.

Největší prostor v publikaci je věnován německé ukrajinistice, která na sebe upozorňuje zvláště po příchodu emigrantů po říjnové revoluci a skončení první světové války. Zájem o Ukrajinu pak vzrůstá před druhou světovou válkou a během ní. Je to zájem strategický i vědecký, jak ilustruje například výňatek ze zprávy o školství v Říšském komisiátu Ukrajina počátkem války: „Německá věda si zatím ukrajinského národa takřka nevšímala, a jelikož byl po dlouhá desetiletí schováván a ustrkován dominantními Rusy, považovala mylně ukrajinskou kulturu a nejnovější ukrajinské dějiny jen za část kultury a dějin ruských.“ (s. 11) Dále uvedené citace z korespondence nacistických vůdců názorně dokládají, jak deklarovanou podporu Ukrajině a její nezávislosti na Rusku zahrnula říšská politika do svého plánu protisovětské ofenzivy. V oběžníku říšského komisaře pro Ukrajinu z počátku roku 1943 se ale již píše, že hlavním cílem není udržování ukrajinských škol, nýbrž práce ukrajinského obyvatelstva pro vítězství říše (s. 148). Odborné ukrajinistické studie vycházely během války za hranicemi Ukrajiny, v Generálním gouvernementu (okupovaném Polsku), Protektorátu Čechy a Morava a v samotném Německu, kde je vydávalo několik prestižních nakladatelství v Lipsku a Berlíně. Schaller tyto vědecky důležité historické, filozofic-

ké, jazykovědné i uměleckohistorické studie ve své knize důkladně analyzuje.

Po roce 1945 poskytlý západní zóny Německa první útočiště Ukrajincům urychleně odcházejícím, mimo jiné i z Československa, před očekávanými represemi ze strany postupující sovětské armády. Do Mnichova, kde později od roku 1950 rozhlasová stanice Svobodná Evropa nabízela redaktorská i jiná místa mnoha ukrajinským imigrantům, přesídlila z Prahy i Ukrajinská svobodná univerzita. Ukrajinistika se postupně, i když zpočátku váhavě, stala součástí výukového programu také na několika dalších německých univerzitách (přední místo zaujala univerzita v severoněmeckém Greifswaldu).

Kromě Německa sleduje autor detailněji vývoj ukrajinistiky na sovětské a poté samostatné Ukrajině, kde se obor rozvíjel, či živořil, v závislosti na momentální politické situaci – období relativní svobody střídalo striktní potlačování ukrajinštiny a zároveň ukrajinské vědy dominantní ruštinou. Ukrajinistice v dalších evropských zemích je však v publikaci věnováno velmi málo místa. Československo je zmiňováno především v souvislosti s jeho významnou pomocí ukrajinským institucím a organizacím, jež u nás po říjnové revoluci emigranti z Ukrajiny zakládali a které se pak po roce 1945 přesunuly většinou do západních zón Německa, některé pak i dále do zámoří. Uvedeny jsou i četné publikace vycházející do konce druhé světové války v Praze a Poděbradech. O současné české a slovenské, ale například i o velmi slibně se rozvíjející polské ukrajinistice, píše Schaller jen okrajově.

Zcela výjimečné místo zaujala v období po druhé světové válce ukrajinistika v Severní Americe a Austrálii, když sem z Evropy přesídlila ukrajinská inteligence a posílila tak zdejší ukrajinsko-rusínskou diasporu. Ačkoliv předmětem publikace je evropská ukrajinistika, autor považoval za nezbytné význam vědeckých, vzdělávacích i uměleckých institucí založených Ukrajinci v USA, Kanadě a Austrálii podtrhnout a věnoval jim závěrečnou kapitolu své knihy.

V Schallerově publikaci zamrzí některé překlepy, především v osobních jménech, které toho, kdo není s oborem důkladněji obeznámen, mohou zmást. Kniha, jež je zasvěceným přehledem o historickém utváření vědního oboru ukrajinistiky v Evropě, přesto může sloužit jako skvělá příručka především pro filology, historiky a etnografy.

Dagmar Petišková